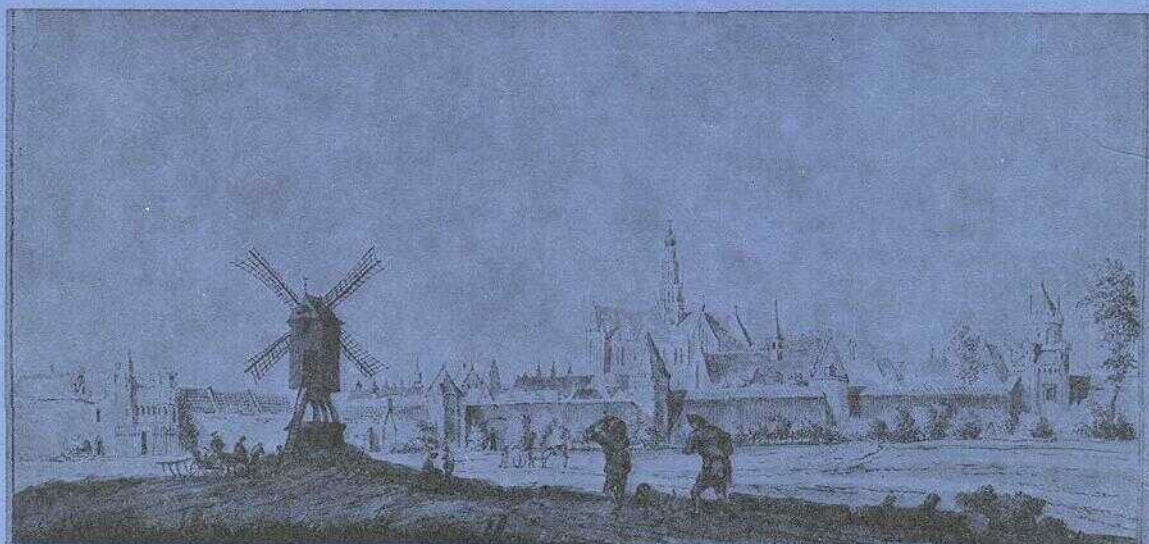

Bulletin KNOB

I

THEMANUMMER HAARLEM

JAARGANG 81 | MAART 1982

Inhoud

Van de redactie 1

W. B. J. POLMAN

De Haarlemse Monumentenzorg 3

H. H. VAN REGTEREN ALTENA EN B. M. J. SPEET

Middeleeuws Haarlem. Een archeologische en
stadsvergelijkende verkenning 15

P. LUYKX

Architect, kunstenaars en ambachtslieden
rond een patriotse feesttempel te Haarlem 43

J. BART UITTENHOUT

Het Ripperdapark te Haarlem 49

Boekbespreking 70

Archeologisch Nieuws 73

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.K.H. Prinses Juliana*

VOORZITTER *S. Buddingh'*

SECRETARIS *drs. P. Nijhof,*

*p/a Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69,
1011 HB Amsterdam*

PENNINGMEESTER *mr. L. A. H. J. M. Quant,*
Wilhelminapark 60, 3581 NP Utrecht

Drs. A. L. L. M. Asselbergs, drs. B. Bakker,

dr. J. H. F. Bloemers, drs. F. H. M. Bosch-Kruimel,

drs. P. L. van Disboeck, mr. F. L. M. de Gou,

jhr. mr. L. M. Michiels van Kessenich,

drs. I. W. L. Moerman, ir. W. B. J. Polman,

drs. M. A. Prins-Schimmel, ir. N. C. G. M. van de Rijt,

drs. H. Sarfaty, dr. D. P. Snoep.

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige
Bond, tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de
Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig
Bodemonderzoek.

REDACTIE *dr. J. A. Bakker, ir. A. van Drunen,*
drs. E. Elzenga, drs. M. de Haas, drs. G. Hoogewoud,
mr. J. Korf, drs. J. C. T. M. van Laarhoven,
A. J. C. van Leeuwen, prof. dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rogge,
drs. A. G. Schulte (van wege de Rijksdienst voor de
Monumentenzorg), drs. C. H. Slechte, dr. D. P. Snoep,
drs. H. Stoepker, prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll,
drs. C. C. S. Wilmer.

REDACTIESECRETARIAAT Bureau KNOB, Huis de Pinto,
St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam.
Tel. 020-277706.

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vier afleveringen per jaar.
Aanmelding als lid, opgave van *adreswijziging* of van
beëindiging van het lidmaatschap voor 1 december te zenden
aan de *secretaris* van de KNOB:

Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69,
1011 HB Amsterdam.

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december.

Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

lid KNOB f 50,—;

instelling, vereniging, enz. lid KNOB f 75,—;

jeugdlid tot 27 jaar f 30,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een
acceptgirokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart.
Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Bureau KNOB, Huis de Pinto,
St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de firma E. J. Brill,
Oude Rijn 33a, 2312 HB Leiden. Tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzover voorradig)

f 10,— per aflevering;

jaargangen: prijs op aanvraag;

banden: prijs op aanvraag.

VAN DE REDAKTIE

Met het oog op de komende winterexcursie leek het de redactie zinnig een hele aflevering van het Bulletin te wijden aan de stad Haarlem.

Het zou voor de hand liggen aandacht te besteden aan de grote monumenten; tenslotte wordt de Grote of St.-Bavokerk onder handen genomen en in dat verband zou er heel wat te discussieren zijn. Niettemin heeft de redactie gekozen voor een ander thema, de gemeentelijke monumentenzorg, toegespitst op de praktijk van het Haarlemse zorgen.

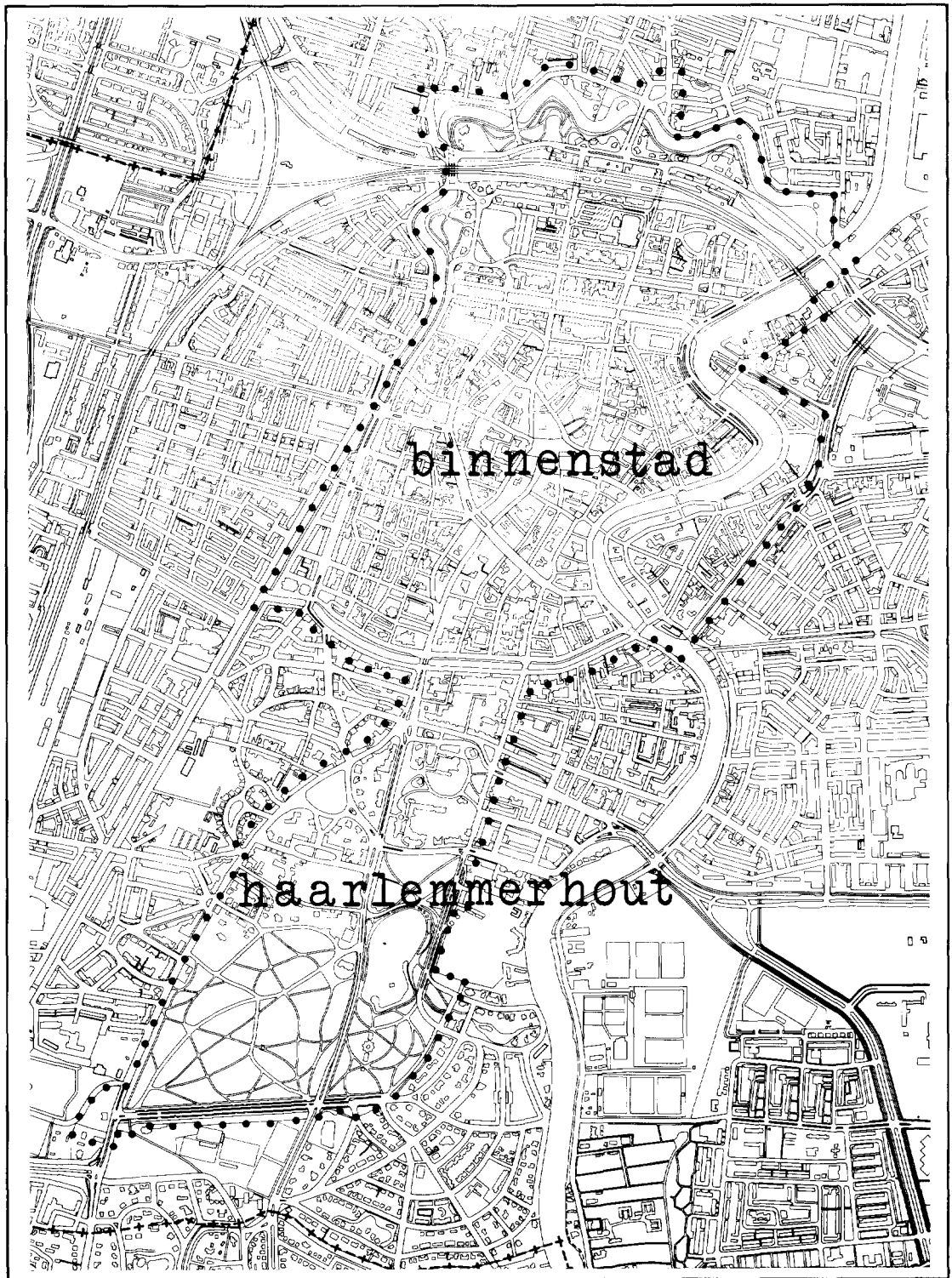
Het Bureau Monumentenzorg is aan het woord gelaten met daarbij een proeve van inventarisatie van het monumentenbestand, zoals het bureau dat voor ogen staat. Daaruit blijkt overigens welke belangrijke taak ook bij de gemeentelijke monumentenzorg is weggelegd voor de kunsthistoricus: een sprankje nieuwe hoop voor de kunsthistoricus in spe?

Hoewel de gemeente Haarlem niet de beschikking heeft over een eigen stadsarcheoloog is in het verleden toch veel bodemonderzoek verricht, waarvan de resultaten, getoetst aan de wordingsgeschiedenis van andere steden, een topografische ontwikkeling van Haarlem opleveren.

Al met al een demonstratie van monumentenzorg zoals in vele Nederlandse steden te realiseren zou moeten zijn.

De Gravenzaal van het stadhuis te Haarlem. Het constructief herstel van de zaal vond plaats in 1973. (Foto Monumentenzorg Haarlem, Jos Fielmich, 1976)

Afb. 1. Kadastrale kaart van Haarlem met de begrenzing van het beschermd gezicht: binnenstad en Haarlemmerhout.

DE HAARLEMSE MONUMENTENZORG

W. B. J. POLMAN*

INLEIDING

Op het gebied van de monumentenzorg is een groot aantal groepen actief, die ieder op eigen wijze daaraan meer of minder succesvol weten bij te dragen. Een belangrijke groep wordt gevormd door de gemeenten. Haarlem behoort tot die gemeenten, die reeds in de jaren vijftig tot de oprichting van een eigen bureau Monumentenzorg zijn over gegaan; andere gemeenten zijn o.m. Amsterdam¹, Amersfoort en Utrecht. Door de oprichting van een dergelijk bureau hebben zij het gat opgevuld tussen de particulier en de rijksmonumentenzorg. Eveneens hebben zij op deze wijze gestalte gegeven aan een eigen verantwoordelijkheid in dezen in een tijd dat over een Monumentenwet alleen nog maar werd gediscussieerd. Deze gemeentelijke organisaties hebben vanaf het begin het tot hun taak gerekend bij een breed publiek belangstelling voor de monumentenzorg te wekken; in het bijzonder was de aandacht gericht op de eigenaren van monumenten. Veel restauraties zijn daarvan het tastbare resultaat.

De Monumentenwet van 1961 heeft echter de zorg voor de monumenten als verantwoordelijkheid uitdrukkelijk bij het rijk gelegd. Voor veel gemeentebesturen is dit de aanleiding geweest om dit werkterrein geheel of gedeeltelijk te verlaten. Pas rond het Monumentenjaar in 1975 werd de draad — zij het aarzelend — weer opgevat. Het is te hopen dat bij een herziening van de Monumentenwet een duidelijke accentverlegging naar de gemeenten zal plaats hebben; slechts door een daadwerkelijke inschakeling van de lagere overheden — waarbij inbegrepen het overdragen van een deel van de verantwoordelijkheid — lijkt een doorbreking van de huidige malaise mogelijk.²

* Willem Bernard Johan Polman, geb. 15 november 1942, studeerde te Delft stedenbouwkunde en restauratie. Hij is hoofd van de Gemeentelijk Monumentenzorg Bureau Haarlem en o.m. secretaris van de Nederlandse Vereniging van Monumentenzorgers. Dit artikel is tot stand gekomen met medewerking van mevrouw drs. L. J. H. Vroom.

DE GEMEENTELIJKE MONUMENTENZORG

Algemeen

Het creëren van een wettelijke bescherming voor de monumenten is een langdurige en moeizame aangelegenheid geweest. Pas in 1940 komt door de oorlogsomstandigheden een summiere regeling tot stand, na de oorlog bestemd en wat aangevuld, maar van een intensieve regelende zorg voor de monumenten op rijksniveau is in de eerste zes decennia van deze eeuw nauwelijks sprake.

Een groot aantal gemeenten heeft daarentegen wel oog gehad voor deze problematiek, evenals landelijke organisaties als de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, de Bond Heemschut en het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting, die met grote inzet voor het behoud van het historisch erfgoed en voor een wettelijke regeling hebben gestreden. Om in de leemte van de wetgeving ten aanzien van de monumenten te voorzien zijn voor de Tweede Wereldoorlog enkele tientallen gemeenten er toe over gegaan monumentenverordeningen uit te vaardigen. Ofschoon het juiste aantal niet bekend is, blijkt uit een recente enquête van de werkgroep Monumentenzorg van het N.I.R.O.V., die met steun van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten onder 90 gemeenten is gehouden, dat bijna 50% daarvan vóór het jaar 1940 beschikte over een verordening; het werkelijke getal zal zonder twijfel aanmerkelijk hoger hebben gelegen. Aangenomen mag worden dat een dergelijk groot aantal vooral te danken is aan een gezamenlijke publicatie van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en de Stedenbouwkundige Raad van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw (nu

¹ *Brochure Bureau Monumentenzorg Amsterdam*, Amsterdam 1969.

² Zie o.m. het recent pleidooi van de A.N.W.B.: „Onderhoud/verwaarlozing van monumenten”, *Recreatievoorzieningen*, nr. 7 (1979), Uitgave A.N.W.B.

N.I.R.O.V.). Deze publicatie is het rechtstreekse gevolg geweest van de Monumentenverordening van 's-Gravenhage, die op 7 september 1920 is verschenen en als een der eerste geldt.

In 1961 — op het moment van het in werking treden van de huidige wet — zouden er naar de gegevens van de V.N.G. tenminste 100 gemeenten over een verordening hebben beschikt.

Ten onrechte wordt bij onderzoek³ naar het gemeentelijk monumentenbeleid het bovenstaande, n.l. de aanwezigheid van een verordening, als maatstaf voor een „actief beleid” gehanteerd; conform deze redenering zou het rijk zich pas vanaf 1961 met de monumentenzorg hebben beziggehouden, terwijl al in 1875 de mogelijkheid werd geschapen om bepaalde herstelwerkzaamheden aan monumentale bouwwerken te subsidiëren. Wel verklaarde de Minister van Financiën⁴ zeven jaar eerder — naar aanleiding van de afbraak van de Maastrichtse vestingwerken — dat hij „monumenten geen recht van bestaan geeft als zij het tegenwoordige geslacht hinderen”, een uitspraak die na meer dan 100 jaar monumentenzorg nog veelvuldig door bepaalde overheden in de praktijk wordt toegepast.

Een betere maatstaf voor het bepalen van een actief monumentenbeleid zou de personele en financiële inzet van gemeenten op dit terrein kunnen zijn. Een aanzet om tot een overzicht te komen van het monumentenbeleid in diverse plaatsen, vormt een artikel in het tijdschrift Gemeentewerken⁵, gepubliceerd in 1975, dat van een groot aantal gemeenten gegevens bevat die betrekking hebben op een actief beleid in dezen, zoals:

- aanwezigheid „monumentenzorg”-team en omvang daarvan
- plaats binnen de gemeentelijke organisatie
- opgedragen taken en werkzaamheden
- verwerkte „subsidiabele” restauratiekosten in de periode 1970-1974.

Uit dit artikel komt een heel wat vollediger beeld van de gemeentelijke monumentenzorg naar voren.

Over de houding van gemeenten tegenover monumenten wordt — en niet altijd ten onrechte — nogal eens in negatieve zin bericht. Veel

bouwkundige en archeologische monumenten zouden echter niet verloren zijn gegaan als degenen die voorgeven de monumentenzorg een goed hart toe te dragen zich minder passief hadden gedragen en zich meer bewust zouden zijn van hun democratische mogelijkheden. Te vaak komt het voor dat, door ongeïnteresseerdheid en gebrek aan steun, goedwillende gemeentebestuurders en ambtenaren er niet in slagen historisch waardevolle zaken veilig te stellen: kritiek is daarna wel hun deel. Dit gebrek aan „maatschappelijk draagvlak” lijkt momenteel, mogelijk als gevolg van de huidige malaise, veld te winnen. Hoe de toekomstige opvattingen over de monumentenzorg ook zullen zijn en welke vorm de nieuwe Monumentenwet ook zal krijgen, van essentieel belang is dat de afstand tussen de monumentenzorg en de gemeenschap aanmerkelijk verkleind wordt. Dit verkleinen zal niet alleen moeten geschieden door het vertonen van propagandafilms en het verspreiden van folders, maar zal vooral worden bereikt door het bewonen van monumenten bereikbaar te maken voor een ieder ongeacht het inkomen; het plan Schaefer⁶ voor de zogenaamde Woningwetmonumenten is daarbij een belangwekkend experiment.

De gemeente in de monumentenwet van 1961

Was een groot aantal gemeenten zich voorheen duidelijk bewust van zijn taak op het gebied van de monumentenzorg, de geest van de wet van 1961 bewerkte vrij snel het tegendeel, zoals hiervoor al is betoogd. Verordeningen werden buiten werking gesteld of niet uitgevaardigd (dit laatste gebeurde in Haarlem). Uit het eerder genoemde onderzoek van de Werkgroep Monumentenzorg van het N.I.R.O.V. blijkt de sterke afname van het aantal gemeentelijke regelingen.

Bij de vaststelling van de Wet werden opvattingen, die pleitten voor een grotere deelname van de gemeenten in de monumentenzorg, niet gehonoreerd; hiertoe behoorde ook een adres van de K.N.O.B. uit 1957, dat is opgenomen in het Bulletin van 1957 (kolommen 236 tot 242). De Bond schrijft hierin ondermeer, dat zij in de toekomst een toenemende bemoeing van de gemeentelijke en provinciale overheden gewenst

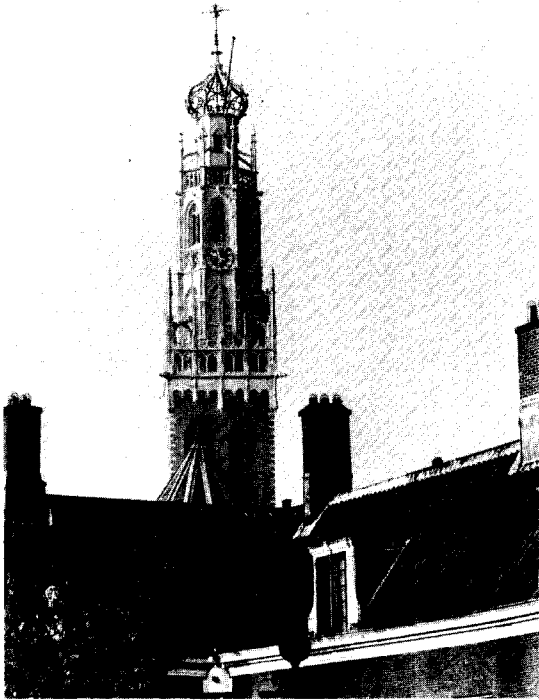
³ *Zorgen en monumenten*, discussierapport van de werkgroep „Monumentenzorg” van het N.I.R.O.V.

⁴ J. W. Frederiks, *Monumentenrecht*, Leiden 1912.

⁵ C. J. van den Braber en E. J. Demoed, „Gemeente-

werken en Monumentenzorg” *Gemeentewerken*, 4 (1975), nr. 12.

⁶ J. L. N. Schaefer, *De woonhuismonumenten*, Amsterdam ca. 1979 (niet gepubliceerd).

Afb. 2. Toren van de Nieuwe Kerk, voltooiing van restauratie in 1980. (Foto Monumentenzorg Haarlem, Jos Fielmich, 1980)

Afb. 3. Bakensertoren, na de restauratie van 1969-1972. (Foto Monumentenzorg Haarlem, Jos Fielmich, 1972)

en voor het welslagen van de monumentenbescherming onontbeerlijk acht. Ook zou het toezicht op de (kleinere) monumenten slechts door provincie doeltreffend kunnen geschieden met inbegrip van het overleg met de eigenaren. Tot slot adviseert de K.N.O.B. in de wet de verplichting op te nemen tot het maken van gemeentelijke en provinciale verordeningen en richtlijnen te verstrekken voor provinciale en gemeentelijke monumentenlijsten. Opvallend is de overeenkomst in opvattingen van de opstellers van het adres uit 1957 en deelnemers aan de werkgroep „20 jaar Monumentenwet” uit de K.N.O.B. van heden.⁷

Van de 37 artikelen, die de Monumentenwet telt, wordt de gemeente in 8 artikelen genoemd; in 4 gevallen bestaat het gemeentelijke aandeel uit het verlenen van medewerking, zoals het ter visie leggen van stukken; in 3 gevallen wordt het oordeel van de gemeente ingewonnen, waarbij zij geacht wordt binnen 2 maanden te

reageren. Slechts één artikel, n.l. artikel 32, handelt over een gemeentelijke bevoegdheid; de gemeente behoudt n.l. evenals de provincie, de bevoegdheid tot het maken van een eigen monumentenverordening, mits deze niet in strijd komt met de Monumentenwet. De Monumentenraad moet over het ontwerp van zo'n verordening adviseren. In deze raad zijn in hoofdzaak deskundigen op cultuur-historisch en restauratie-gebied vertegenwoordigd en, van oudsher, geen vertegenwoordigers van organisaties en andere belangengroeperingen; in de Memorie van Toelichting wordt bij het onafhankelijk karakter van de raad uitvoerige stilgestaan. Aangezien deze samenstelling vrij eenzijdig van aard is, zal dit ongetwijfeld doorwerken in de besluitvorming; door het ontbreken van verslaggeving over de besluitvorming van de raad is hier moeilijk inzicht te krijgen. Het Bureau Van de Bunt komt in zijn rapportage over het monumentenbeleid⁸ ten aanzien van

⁷ Rapport „Monumenten uit de zorgen”, *Bulletin K.N.O.B.*, 80 (1981), 145-157.

⁸ *Onderzoek monumentenbeleid*, rapport uitgebracht aan de Staatssecretaris van C.R.M., 's-Gravenhage 1981, 29.

de samenstelling tot de volgende aanbeveling: „Bij de samenstelling van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg afdeling II van de Monumentenraad zou het goed kunnen werken hieraan een beperkt aantal leden toe te voegen uit de beheersfeer en andere sectoren van het veld van de monumentenzorg. Juist naarmate het aspect van voorraadbeheer, onderhoud en het vinden van adequate bestemmingen voor het monumentenbestand toeneemt zou dit een nuttige aanvulling vormen op de cultuurhistorisch- en restauratiedeskundigen enz., die thans in hoofdzaak deel uitmaken van de Rijkscommissie”.

Naast de particuliere monumentenorganisaties hebben ook de gemeenten veelal een groot bezit aan monumenten, dat bovendien, zoals in Haarlem, zeer uiteenlopend van aard kan zijn. Aspecten van beheer, onderhoud en bestemming komen daarbij regelmatig aan de orde. Aangenomen mag worden dat de staatssecretaris bij het overwegen van het zojuist geciteerde advies niet alleen de particuliere organisaties, maar ook de gemeentelijke organisaties op het gebied van de monumentenzorg zal betrekken. Een wijziging in het benoemingsbeleid behoort tot die mogelijkheden, waarvoor geen wetswijziging behoeft te worden aangebracht. Voor het medeverantwoordelijk zijn van de gemeenten voor de monumentenzorg en het toebedeeld krijgen van een taak daarin, zal echter aan een ingrijpende wijziging van de wet niet te ontkomen zijn; wel lijkt een overgangswet met proefgemeenten zinvol om de meest optimale vorm te vinden mits e.e.a. in financieel opzicht in voldoende mate ondersteund wordt.

GEMEENTELIJKE MONUMENTENZORG IN HAARLEM *Ontstaan*

Zowel in het begin van deze eeuw als in de jaren vijftig heeft de zorg voor de monumenten in Haarlem sterk in de belangstelling gestaan. In beide perioden is een discussie over het al of niet vaststellen van een gemeentelijke monumentenverordening zowel oorzaak als gevolg van die belangstelling geweest. Vooral in de tweede periode werd het uitbrengen van een dergelijke verordening niet het meest effectieve middel geacht om tot resultaten te komen, in plaats daarvan werd besloten tot het oprichten van een gemeentelijk Bureau voor Monumentenzorg. Dit besluit viel ongeveer samen met de oprichting van een overeenkomstig bureau in Amsterdam in 1953, waarmee vooral in de beginjaren

Afb. 4. De voormalige Bank van Lening aan de Kleine Houtstraat nrs 70-72, vóór de restauratie. (Foto Monumentenzorg Haarlem, 1970)

qua samenstelling en werkzaamheden grote overeenkomst bestond. De basisfilosofie was afkomstig uit een nota die op verzoek van Burgemeester en Wethouders was opgesteld door Corneille F. Janssen — indertijd administrateur bij de Bond Heemschut — die tevens het eerste hoofd van dit bureau zou worden.⁹ Interne omstandigheden zorgden voor een vertraging van ruim twee jaar, waardoor op 1 november 1956 pas de feitelijke start plaats vond. Een andere naam nauw verbonden met de oprichting van het bureau, is die van mr H. E. Phaff, thans vice-voorzitter van de Monumentenraad.

Stand van zaken in 1956 en ontwikkelingen daarna

Om een indruk te geven van de kennis van de monumentale gebouwen in 1956 in Haarlem volgt hieronder een overzicht.

⁹ Corneille F. Janssen, „Gemeentelijke Monumentenzorg te Haarlem”, *Heemschut*, 37 (1960), 81 e.v.

Afb. 5. De voormalige Bank van Lening, gerestaureerd in de jaren 1972-1976, tegenwoordig in gebruik ten behoeve van diverse bestemmingen, waaronder boekwinkel, restaurant en uitgeverij. (Foto Monumentenzorg Haarlem, Jos Fielmich, 1976)

De aanzet tot een gedocumenteerde inventarisatie werd geleverd door G. van Arkel en A. W. Weissman in het werk „Noord-Hollandsche Oudheden”, dat van 1891 tot 1905 in afleveringen werd uitgegeven in opdracht van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap. De beschrijving gaat niet verder dan tot 1700, behoudens uitzonderingen. Aan Haarlem werden 76 bladzijden gewijd, met vermelding van 228 gebouwen, gevels en fragmenten van gevels.

Van bijzonder belang is het in 1907 verschenen boek „Oude gebouwen in Haarlem”, geschreven door J. A. G. van der Stuer, op verzoek van de Vereniging Haerlem. Dit werk bevat een beknopte beschrijving van 467 monumenten. Hiervan zijn er inmiddels 35 verdwenen. Het boek geeft een opsomming in chronologische volgorde en eindigt met de in 1844 gebouwde kerk Nieuwe Groenmarkt 16. Wat na 1850 is gebouwd beschouwde men nog als behorende tot een periode van diep verval in de ontwikkeling van de bouwkunst. Het kwam derhalve niet in aanmerking om vermeld te worden.

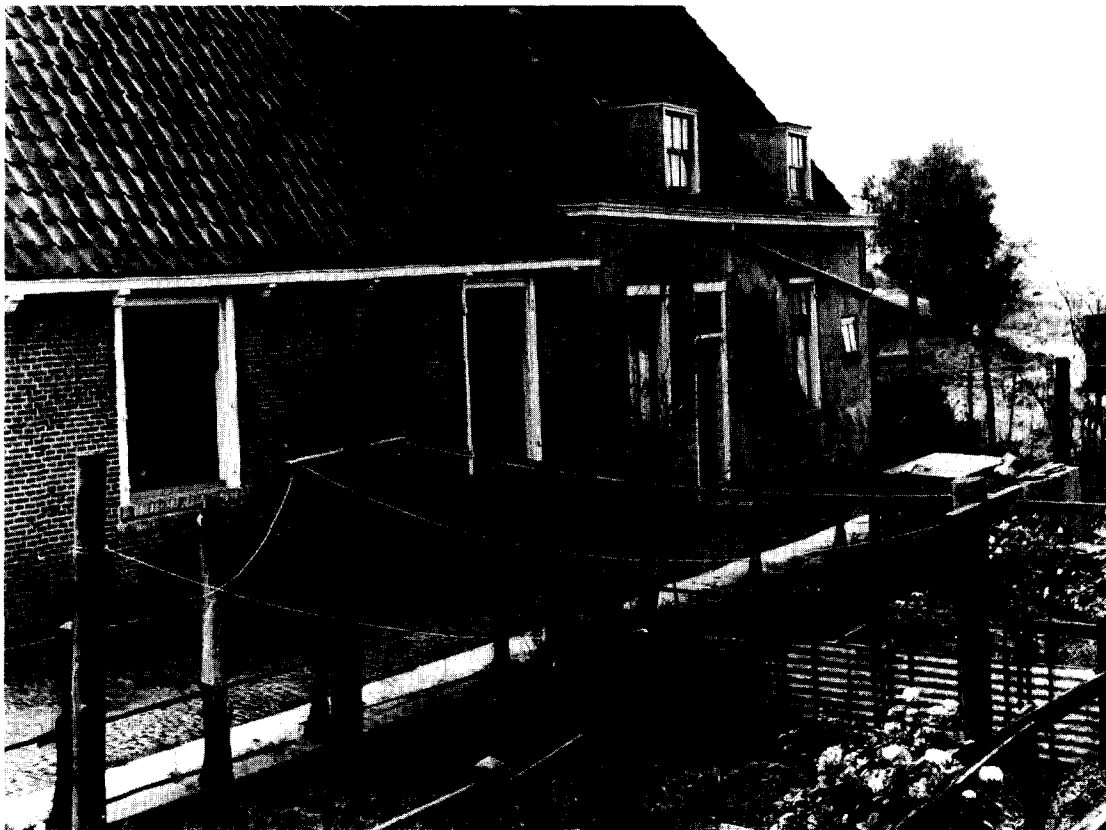
Deze tijdgrens werd ook aangehouden in de van staatswege uitgegeven „Voorloopige lijst van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst”, waarvan het eerste deel verscheen in 1908 en het laatste in 1933. Deze serie omvat totaal 11 delen. Aanvankelijk was met de inventarisatie en beschrijving belast een speciaal voor dit doel in 1903 in het leven geroepen rijkscommissie, welke in 1918 een onderdeel werd van de toen ingestelde Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Het vijfde deel, uitgegeven in 1921, behandelt de provincie Noord-Holland met uitzondering van Amsterdam. Haarlem is er in vertegenwoordigd met 420 monumenten waarvan er thans nog 345 over zijn.

Zo was, wat de inventarisatie betreft, de stand in 1956. Bij de daarna ter hand genomen samenstelling van de ontwerplijst van beschermde monumenten ingevolge de Monumentenwet is voor een belangrijk deel uit deze lijst van 1921 geput, maar door andere uitgangspunten is het totaal aantal gegroeid tot ongeveer 1200 op dit moment. Op 29 januari 1970 werd de definitieve lijst aan de gemeente toegezonden.

De gewijzigde uitgangspunten in vergelijking met de Voorloopige Lijst zijn o.a.:

- de leeftijdsgrens van 1850 is niet meer van toepassing (wel natuurlijk de wettelijke grens van 50 jaar.
- naast de stijlkundige kwaliteiten krijgt ook de plaats in het stadsbeeld de nodige aandacht.

Voor een deel zijn in de rijkslijst ook de jongere monumenten vertegenwoordigd, zoals de Jozefkerk aan de Jansstraat, de Antoniuskerk aan de Nieuwe Groenmarkt, de bebouwing rond het Kenaupark en een aantal woonhuizen aan de Parklaan en het Floraplein. Recent zijn de kathedrale Basiliek St.-Bavo aan de Leidsevaart (de „nieuwe Bavo”), het voormalige postkantoor aan de Zijlstraat, het stationsgebouw, de woningbouw aan de Spaarnelaan van de architect ir. J. B. Van Loghem en de Dominicuskerk (een neo-gotische kerk aan het Spaarne) aan de lijst toegevoegd. Het laatste gebouw dreigt inmiddels — ondanks eerdere verbouwingsplannen — gesloopt te worden. Inventarisatie ten behoeve van een verdere uitbreiding van deze laatste categorie is op dit moment bij de afdeling Documentatie van het Bureau Monumentenzorg Haarlem in voorbereiding.

Afb. 6. Kleine of Haarlemmersluis te Spaarndam, vóór de restauratie. (Foto Monumentenzorg Haarlem, 1968)

Organisatie en takenpakket

Met een zeskoppige bemanning, inmiddels tot het drievoudige uitgegroeid, werd met grote voortvarendheid de op- en uitbouw van het bureau ter hand genomen. Tot 1960 kenmerkten zich de activiteiten als pionierswerk, maar daarna kon al spoedig overgegaan worden tot een verdere uitbouw van het takenpakket. In de loop van 25 jaar is de volgende werkstructuur gegroeid die er in hoofdlijnen als volgt uitziet:

a. Ontwerpafdeling

Belast met het opstellen en uitvoeren van restauratie- en verbouwingsplannen ten behoeve van gemeentelijke en (incidenteel) particuliere panden, bouwkundig onderzoek en documentatie, beheer van het bouwtekeningenarchief.

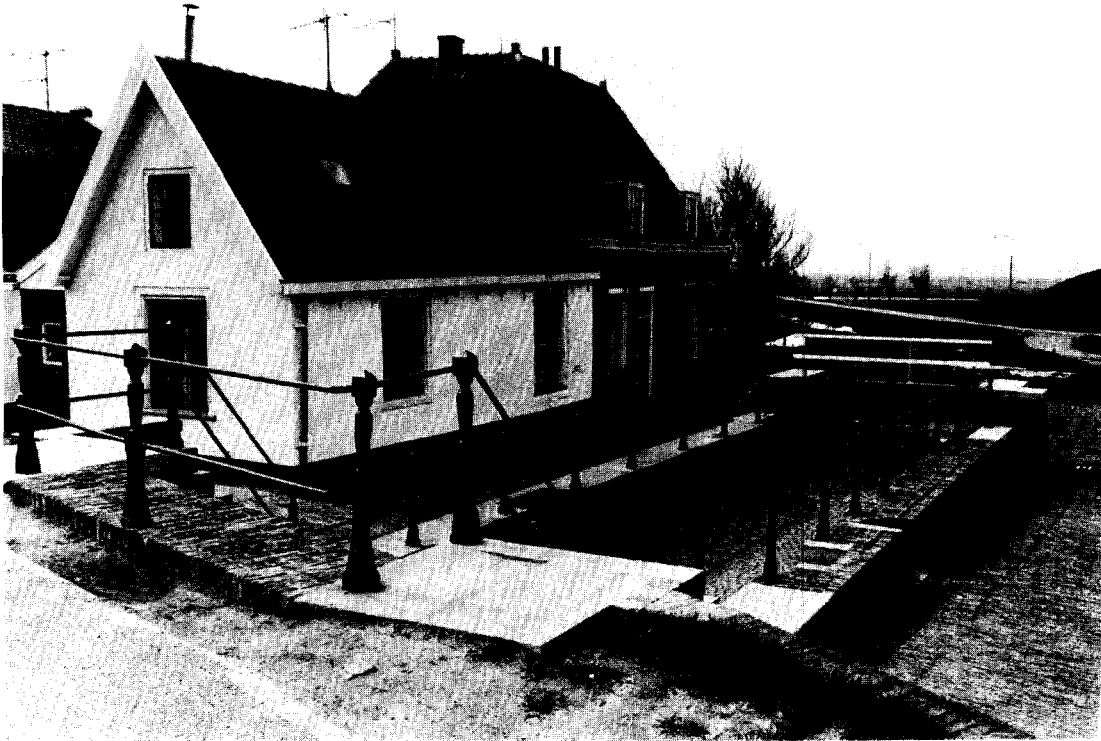
Renovaties in het kader van de stadsvernieuwing leggen in toenemende mate beslag op de aanwezige capaciteit.

b. Onderhoud en bouwkundig beheer

Tot het takenpakket van deze afdeling horen: 4 molens, 7 torens met klokken, uurwerken en carillons, ca. 30 grote gemeentelijke monumentale gebouwen (bijv. het stadhuis), meer dan 150 panden van een zeer uiteenlopend karakter (o.a. ook boerderijen), bijzondere objecten zoals het Müllerorgel in de Grote Kerk, ca. 50 kunstvoorwerpen en verzetsmonumenten en twee depots voor opslag van oude bouwmaterialen, fragmenten ten behoeve van restauraties en documentatiemateriaal.

c. Administratie

Behandeling restauratie- en herstelplannen, subsidieaanvragen en financiële afwikkeling van gemeentelijke subsidies; voortgangscntrole op gemeentelijke en particuliere restauraties, coördinatie van het overleg met rijk, provincie en gemeentelijke diensten; planning en informatieverstrekking.

Afb. 7. Kleine of Haarlemmersluis te Spaarndam, na de voltooiing van restauratie en reconstructie van deze voormalige sluis te Spaarndam in 1972. (Foto Monumentenzorg Haarlem, 1972)

d. Beschermd stads- en dorpsgezicht

In tekening vastleggen van gevelwanden, documenteren van de openbare ruimte; begeleiden van de procedures die samenhangen met de Haarlemse beschermde, respectievelijk te beschermen gezichten: Spaarndam, de Haarlemse binnenstad en de Haarlemmerhout e.o.

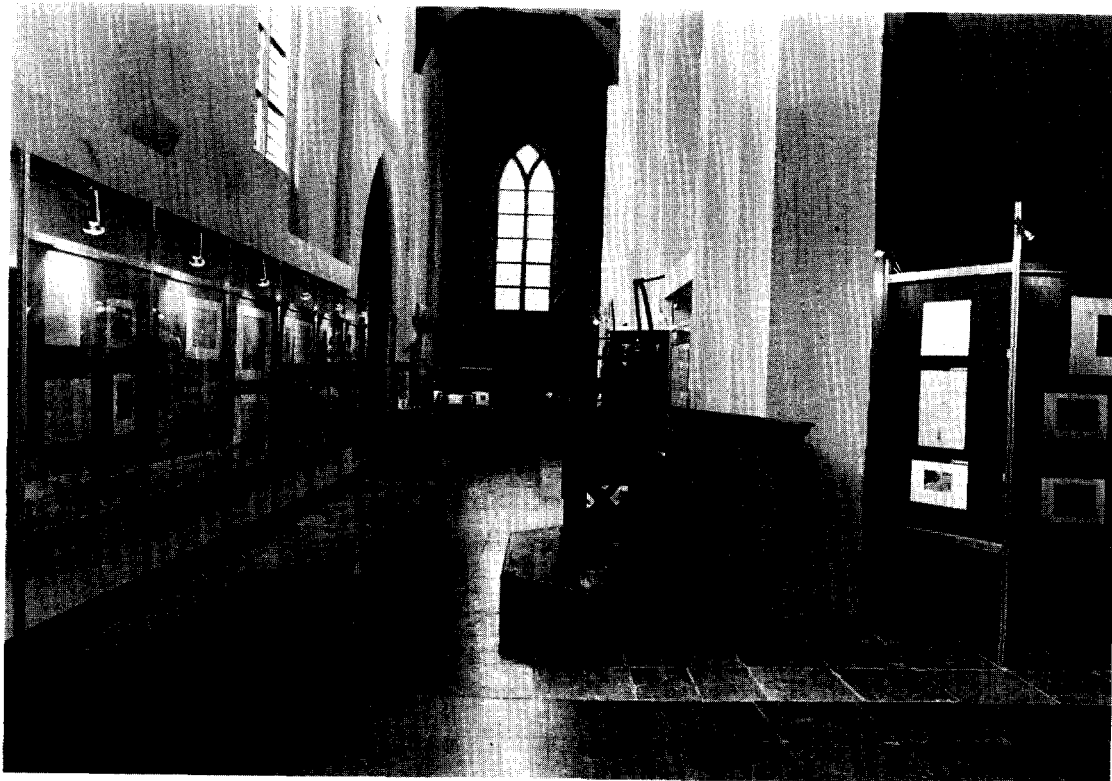
e. Kunsthistorische afdeling

Het inventariseren en beschrijven van potentiële monumenten o.m. uit de periode tot 1940; het verrichten van kunsthistorisch onderzoek in en aan de objecten en in archieven; het organiseren van exposities, lezingen en andere vormen van voorlichting; het verzorgen van publicaties zoals het Monumentenbulletin; het fotografisch vastleggen van veranderingsprocessen in de stad; het adviseren bij restauraties.

Voorlichting

In het begin van dit themanummer is een kritische kanttekening geplaatst bij de wijze waarop wordt getracht (of nagelaten) de afstand tussen het publiek en de monumentenzorg te verkleinen. Vanaf het prille begin is aan dit probleem aandacht besteed omdat heel sterk het besef leeft dat de monumentenzorg slechts kans van slagen heeft als daar dienstverlening deel van uitmaakt. Hiertoe hoort het geven van voorlichting waarvan als rendement wordt verwacht een grotere bereidwilligheid om te restaureren.

Een traditioneel gegeven is inmiddels het jaarverslag in het jaarboek van de Vereniging Haerlem, een plaatselijke oudheidkundige vereniging met een relatief groot ledenbestand onder de burgerij van Haarlem en het omringende Kennemerland. In dit jaarverslag wordt niet alleen een opsomming gegeven van in aanvang genomen of voltooide restauraties met bijbehorend fotomateriaal, maar tevens wordt er van

Afb. 8. Janskerk na restauratie en herinrichting ten behoeve van het gemeentearchief; in de zuidbeuk is een tentoonstelling ingericht ter gelegenheid van de heropening. (Foto Monumentenzorg Haarlem, Jos Fielmich, 1981)

een aantal panden een bouwgeschiedenis geven op basis van verricht archiefonderzoek. Gezien de positieve reacties is gebleken, dat een dergelijke „verantwoording” bijzonder op prijs wordt gesteld en in een aantal gevallen heeft het de aanleiding gevormd om tot restauratie over te gaan.

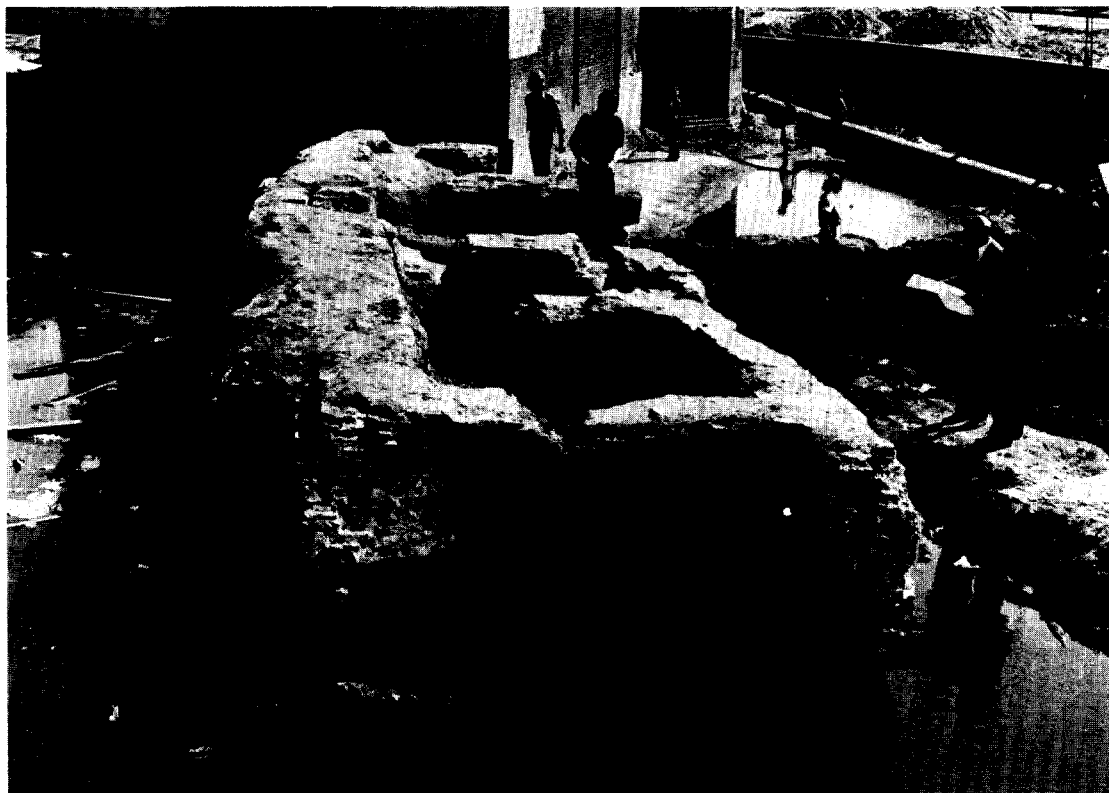
Tot de vaste werkzaamheden behoort het veldwerk, d.w.z. het bezoeken van restauraties in uitvoering, het stimuleren tot onderhoud, het deelnemen aan projectgroepen in het kader van de stadsvernieuwing en het begeleiden van zogenaamd groot onderhoud aan monumenten, dat veelal zonder inschakeling van een restauratiearchitect wordt uitgevoerd. Ook het signaleren van illegale restauratieactiviteiten en „schatgraverij” hoort hierbij; meestal is door overleg een bevredigende oplossing mogelijk.

De afgelopen drie jaar zijn naast het houden van lezingen, ontvangen van groepen en organiseren van rondleidingen nog een drietal voorlichtingsactiviteiten ondernomen, te weten het

organiseren van tentoonstellingen, de uitgave van het hiervoren al genoemde Monumentenbulletin en wijkgerichte voorlichting.

a. Tentoonstellingen

Na de voltooiing van een restauratie van enige omvang uitgevoerd onder directie van het Bureau Monumentenzorg of ter opluistering van een of andere gebeurtenis in het belang van de monumentenzorg, wordt ter informatie van het publiek gedurende enige tijd een tentoonstelling gehouden, waarbij de geschiedenis van het pand, de restauratie, eventueel oud en nieuw gebruik, verder een stedbouwkundig-historisch overzicht van de buurt en eventuele vermeldenswaardige gebeurtenissen aan de orde komen. De belangstelling hiervoor blijkt — gemeten naar de beperkte publiciteit en de lokale betekenis — relatief groot; de laatst gehouden tentoonstelling, georganiseerd in het kader van het 25-jarig bestaan van het Bureau, heeft ca. 5000 bezoekers getrokken.

Afb. 9. Stadsmuur nabij de Amsterdamse Poort, archeologisch onderzoek en gedeeltelijke reconstructie. (Foto Monumentenzorg Haarlem, 1972)

Grote tentoonstellingen betroffen:

- de restauratie van de Nieuwe Kerktoren,
 - de restauratie van de Janskerk, tevens uitbreiding van het gemeentearchief,
 - de negentiende-eeuwse kerkenbouw, toegespitst op de kathedrale basiliek St.-Bavo.
- In voorbereiding is een tentoonstelling „25 jaar gemeentelijke monumentenzorg”.

b. Bulletin

Veelal in samenhang met bovengenoemde tentoonstellingen maar tevens thema-gericht wordt (voorlopig) onregelmatig een bundel samengesteld die bepaalde aspecten uit de Haarlemse monumentenzorg tot onderwerp heeft of achtergrondinformatie bevat bij een tentoonstelling. Inmiddels zijn drie afleveringen verschenen.

c. Op een wijk gerichte voorlichting

Een activiteit die nog in een experimenteel stadium verkeert is het in samenwerking met de buurtbewoners onderzoeken van een wijk ter voorbereiding van een tentoonstelling over die wijk; met deze activiteit wordt o.m. beoogd de

wijkbewoner bewust te maken van het waardevolle, dat in de wijk aanwezig is. Tevens wordt op deze wijze een grondige documentatie verkregen en — naar ervaring leert — een vergaande informatie over de bebouwing, die op andere wijze praktisch niet tot de mogelijkheden behoort. Een vergelijkbare studie op kleinere schaal¹⁰ heeft een schat aan gegevens en archiefmateriaal uit familieverzamelingen opgeleverd.

Oudheidkundig Bodemonderzoek

Interesse voor het bodemonderzoek bij de gemeente ontstond pas bij de opgraving in de pandplaats van het stadhuis, waar onder meer ten behoeve van de voorbereiding van een restauratieplan opgravingen werden gedaan.

Tussen dat moment — medio 1958 — en 1966 bleef het bodemonderzoek beperkt tot

¹⁰ J. Bart Uittenhout, L. J. H. Vroom e.a., *De Haarlemse Oude Gracht*, Haarlem 1980.

graafwerk ten behoeve van restauratieonderzoek. Korte tijd heeft daarna een breder samengestelde ambtelijke werkgroep bestaan, waarin naast de gemeentelijke monumentenzorg het bouw-en woningtoezicht, de civiele afdeling van het bedrijf Openbare Werken en de Geologische Dienst vertegenwoordigd waren; ten behoeve van het feitelijke veldwerk participeerde de Archeologische Werkgemeenschap Nederland.

In 1970 werd de huidige Gemeentelijke Commissie Oudheidkundig Bodemonderzoek ingesteld, waarin de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, het Instituut voor Prae- en Protohistorie (Amsterdam), de provinciaal archeoloog, de Vereniging Haarlem, de Archeologische Werkgemeenschap Nederland en de Rijksgeologische Dienst vertegenwoordigd zijn. Het secretariaat berust periodiek bij de gemeentearchivaris of bij het hoofd van het gemeentelijk Bureau Monumentenzorg, terwijl een (oud-)raadslid als voorzitter fungeert.

In het afgelopen decennium is een groot aantal opgravingen verricht waarover in het periodiek „Haarlems Bodemonderzoek” verslag wordt gedaan. Vanaf 1976 zijn dertien afleveringen verschenen. De objecten van onderzoek variëren van een rioleringsleuf tot de bouwput van het Brinkmann-complex (een groot winkel/kantoren/vermaakcentrum nabij het stadhuis).

Om het onderzoek en de publicatie financieel mogelijk te maken wordt sedert enige tijd jaarlijks 1,25% van de kosten van gemeentelijke rioleringswerkzaamheden in een fonds gestort. De eerder genoemde commissie beheert dit fonds.

Na aanvankelijk steeds in andere gebouwen te zijn gehuisvest, is het Haarlems Oudheidkundig Bodemonderzoek sedert september 1981 ondergebracht in de z.g. Infirmierie, waarvan de eerste verbouwingsfase is voltooid. Dit gebouw staat aan de Kinderhuisvest op het terrein waar in 1474 het St. Maria Magdalenaklooster werd gesticht. Het oudste gedeelte werd voor een deel in het begin van de 19de eeuw gesloopt en eenzelfde lot wachtte het inmiddels geconsolideerde gedeelte. Dankzij de huidige bestemming is dit gebouw evenwel voor Haarlem behouden gebleven; het biedt huisvesting aan de provinciaal archeoloog en de A.W.N. Haarlem.

Over de aanstelling van een stadsarcheoloog in navolging van steden als Rotterdam, Amsterdam, Utrecht, Tilburg, 's-Hertogenbosch etc.,

vindt momenteel overleg plaats met de R.O.B.; of het gemeentebestuur zal besluiten tot de aanstelling is gezien de huidige bezuinigingen de vraag. Het bijzonder rijke bodemarchief zou een dergelijke aanstelling zonder meer rechtvaardigen.

Op dit moment wordt door drie groepen graafwerk verricht, n.l. door de A.W.N., de historische Werkgroep Haarlem en het gemeentelijk Bureau Monumentenzorg; coördinatie vindt plaats door een commissie, waarin alleen de direct betrokkenen zitting hebben. In het begin van 1982 zal de Gemeentelijke Commissie, mede gezien de uitbreiding van haar taak met het beheer van de Infirmierie, omgevormd worden tot een commissie ex artikel 61 van de Gemeentewet.

Actualiteiten

- de aanwijzing tot beschermde stadsgezichten van de binnenstad en de Haarlemmerhout.
- naast woonhuisrestauraties de uitvoering van een aantal zeer grote restauraties, zoals die van St.-Bavo, Waalse kerk, Lutherse en Proveniershof en vermoedelijk in de loop van 1982 een gedeelte van het Stadhuis (Grote Markt en Zijlstraatzijde: gevels en kap), de Amsterdamse Poort en de Nieuwe Kerk.

Over de beschermde gezichten kan het volgende worden gezegd. De jaren zestig hebben in Haarlem gelukkig niet die rampzalige resultaten opgeleverd die in vergelijkbare steden zijn gebeurd, zoals verkeersdoorbraken, ingrijpende vernieuwing van de stadskernen, grootschalige saneringen en bouwprojecten.

Dat ingrepen slechts op bescheiden schaal hebben plaats gehad moet niet alleen aan gezond verstand worden geweten, maar ook aan vaak toevallige omstandigheden, waardoor dergelijke plannen niet tot uitvoer zijn gekomen. Bij de landelijke herinventarisatie van beschermde en te beschermen gezichten¹¹ is gebleken dat de binnenstad van Haarlem en de Haarlemmerhout voldoende cultuurhistorische kwaliteit kan worden toegekend om met de procedure van aanwijzing tot beschermd gezicht verder te gaan.

In tegenstelling tot de snelle inschrijvingsprocedure van Spaarndam, die in ruim twee jaar op 20 januari 1971 met de inschrijving werd af-

¹¹ Nota herinventarisatie van te beschermen stads- en dorpsgezichten, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1979.

gesloten, dreigde de voorbereiding van de bescherming van beide andere gezichten een gebied zonder eind te worden. Nadat sedert 1970 vele besprekingen waren gevoerd, sprak de gemeenteraad zich pas op 6 april 1977 positief uit over de aanwijzing, terwijl eerst in 1981 de Monumentenraad zijn goedkeuring aan het voorstel heeft gehecht. Een lange weg van raadpleging en beslissing is nog te gaan voordat de aanwijzing van beide gezichten een feit zal zijn en rechtskracht zal hebben gekregen.

Het aan te wijzen gebied omvat de gehele oude stad binnen de 17de-eeuwse begrenzing, de Haarlemmerhout en het gebied tussen stad en Hout. Het betrekken van het gebied ten zuiden van de oude stad, de Haarlemmerhout, bij het beschermd gezicht wordt vooral gemotiveerd door de grote betekenis van de onderlinge relatie zowel in het heden als in het verleden.

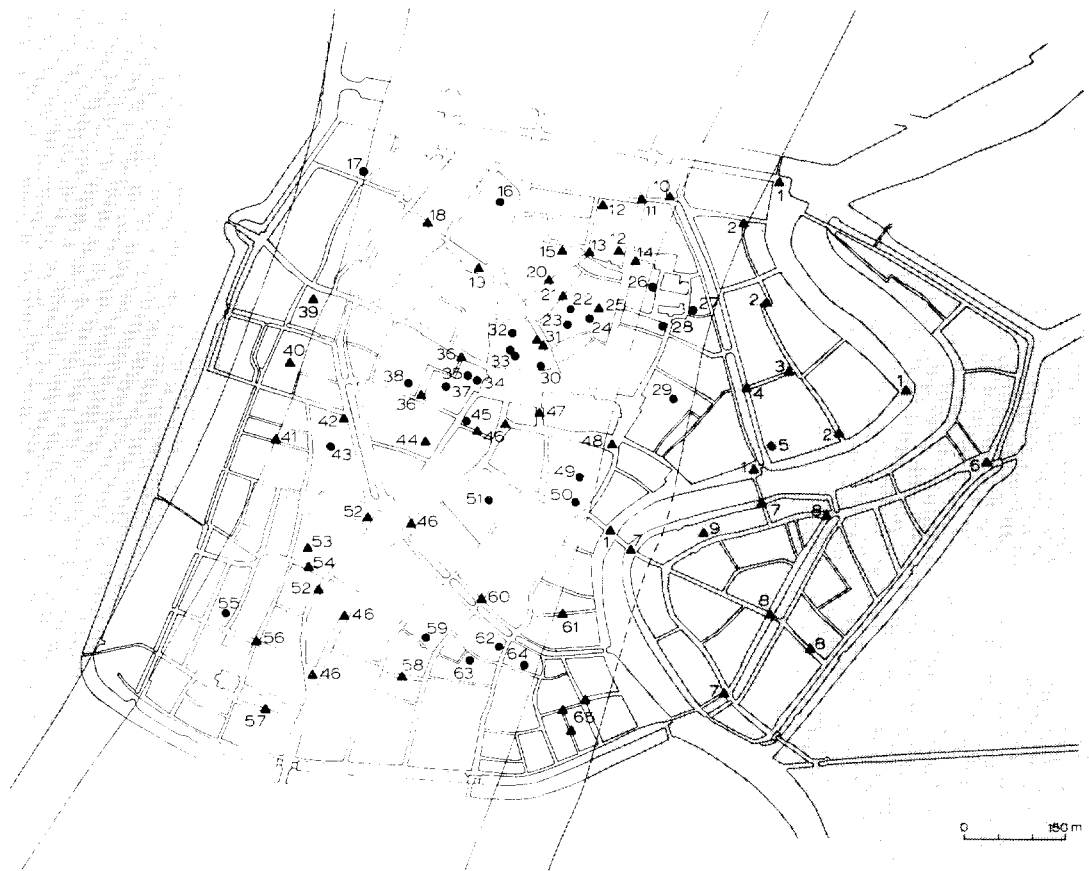
Is de aanwijzing eenmaal in het daartoe op grond van de Monumentenwet aangehouden register ingeschreven, dan ontstaat, zoals bekend de verplichting om binnen maximaal twee jaar ter bescherming van het gebied een (aangepast) bestemmingsplan vast te stellen of een bestaand plan te herzien. Ervaring en praktijk elders wijzen uit, dat aan een dergelijke verplichting, wat de tijd betreft, niet kan worden voldaan. Naar schatting zal een periode van tenminste tien jaar nodig zijn. In die periode zal, gelijk reeds in de laatste jaren het geval is (ik wijs op het historisch-stedebouwkundig onderzoek van het Ripperdapark van 1978), ook van het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg zeer veel voorbereidend werk worden gevraagd.

SUMMARY

The 25th anniversary of the establishment of the municipal department for the preservation of monuments (*Bureau Monumentenzorg*) in the city of Haarlem led to a study on the share taken by municipalities in this work. Almost nothing has been published on the subject, despite the great importance and long history of municipal participation, especially before the passage of the Law on Monuments in 1961. Because this law transferred the primary responsibility for monuments to the state, there has been a considerable decline in the involvement and interest of the municipalities. Not until 1975, the

year of the monument, could a reversal of this trend be discerned.

The way in which a municipality like Haarlem deals with this problem is discussed. Two main approaches are taken: one of these concerns the care of monuments — and everything that this involves (responsibility of the Department for the Preservation of Monuments, which organizationally falls under Public Works) and the other comprises archaeological research done by a municipal committee on which the department is represented. The results are published regularly.

Afb. 1. Overzicht van alle archeologische opgravingen (●) en verkenningen (▲) tot dusver in Haarlem verricht. De strandwal is wit gelaten. De met veen begroeide flanken daarvan zijn licht, de omringende veengebieden donker gerasterd. 1. Koudenhorn-Donkere Spaarne-Spaarne, 2. Bloemertsteeg-'t Krom-Bakenesserstraat, 3. Vrouwesteeg, 4. Bakenessergracht, 5. Donkere Spaarne 56, 6. Amsterdamsepoort, 7. Spaarne, 8. Burgwal-Raamsteeg, 9. Spaarne, 10. Bakenessergracht-Korte Jansstraat, 11. Jansstraat-Korte Jansstraat, 12. Janskliniek, bouwput, 13. Schapenplein, 14. Jansstraat 47, 15. Pieterstraat, 16. Kruisstraat 26, 17. Magdalenastraat, voorm. Spaarnestadcomplex, 18. Ursulastraat, 19. Krocht, 20. Lange Wijngaardstraat, 21. Morinnesteeg, 22. Jansstraat 46, tuin van het Kantongerecht, voorm. Ceciliaklooster, 23. Smedestraat, speelplaats van de Kleuterschool De Damiaatjes, 24. Jansstraat 52, voorm. Barbara Gasthuis, 25. Jansstraat 46, tuin van het Kantongerecht, 26. Jansstraat 57, tuin, 27. Begijnhof-hoek Groene Buurt, 28. Begijnhof 20-hoek Lange Begijnestraat, 29. Lange Begijnestraat 13, tuin van het Concertgebouw, 30. Grote Markt, 31. Smedestraat (2x), 32. Schoutensteeg, 33. Grote Markt, voorm. Brinkmanncomplex (2x), 34. Grote Markt, kelder Gravenzaal, 35. Grote Markt, achter Gravenzaal, 36. Pand-Prinsenhof, 37. Grote Markt Pandhof, 38. Prinsenhof, 39. Zijlstraat, bouwput Postkantoor, 40. Raaks, bouwput parkeergarage, 41. Luitestraat, bouwput bibliotheek, 42. Gedempte Oude Gracht, 43. Gedempte Oude Gracht 60, 44. Koningstraat, binnenplaats Maria-Mavo, 45. Koningstraat-hoek Paarlaarsteeg, 46. Grote Houtstraat en Paarlaarsteeg, 47. Lepelstraat, 48. Oude Groenmarkt, Beck, 49. Lange Veerstraat 16, 50. Lange Veerstraat-hoek Ane-gang, 51. Frankestraat, 52. Gierstraat, 53. Botermarkt-Tuchthuisstraat, 54. Breestraat, 55. Lange Raamstraat 34, 56. Doelstraat, 57. Korte Houtstraat, 58. Ravelingsteeg, 59. Groot Heiligland 18, 60. Gedempte Oude Gracht-hoek Schagchelstraat, 61. Gravinnesteeg, 62. Kleine Houtstraat 70-72, voorm. Bank van Lening, 63. Gortestraat, 64. Groendaalsteeg, 65. Essenstraat-De Haasstraat-Rozemarijnsteeg. (IPP.)

MIDDELEEUWS HAARLEM

EEN ARCHEOLOGISCHE EN STADSVERGELIJKENDE VERKENNING

H. H. VAN REGTEREN ALTENA EN B. M. J. SPEET

1. INLEIDING

Bij de studie van de middeleeuwse stad zien wij tegenwoordig vooral twee benaderingswijzen toegepast: die van de archeologie en die van de vergelijkende stedengeschiedenis. De middeleeuwse archeologie heeft zich door de ontwikkeling van het nederzettingsonderzoek kunnen losmaken van zijn vroegere gefixeerdheid op het afzonderlijke monument (meestal kerk of kasteel) en heeft methoden en technieken ontwikkeld om grootschaliger te opereren vanuit verschillende niveau's zoals regio, dorpskern en stad, waardoor de stadskernarcheologie onderdeel is geworden van de algemene landschapsarcheologie. De voortdurende bedreigingen van het stedelijk „bodemarchief” hebben hier versnellend gewerkt¹. In sommige Nederlandse steden functioneren naast gemeentearchivariaten reeds gespecialiseerde gemeentearcheologen. Door zijn systematische opgravingsactiviteiten verkeert de archeoloog — gewoonlijk in nauwe samenwerking met de bodemkundige, paleobotanicus en archeozoöloog — in de positie dat hij nieuwe bronnen kan toevoegen aan de bestaande. Met behulp daarvan kunnen archeologische kaarten worden samengesteld, die langzamerhand een welkome aanvulling op de historische stadsplattegronden gaan betekenen.

De stadshistorici zijn de laatste decennia tot de overtuiging gekomen dat de stadsplattegrond en het stadsplan (in het Duits omschreven als „Stadtgrundriss”, in het Engels als „grid”) van primaire waarden zijn voor de bestudering van de ontwikkeling van de ruimtelijke structuur van een stad. Onder het stadsplan verstaat men het geheel van stedenbouwkundige elementen, zoals straten, markten, pleinen, percelen, waterlopen, openbare gebouwen en huizen, waaruit een stad is opgebouwd. De wijze waarop dit geheel is samengevoegd wordt bepaald door een aantal factoren en tijdsomstandigheden die zowel van stad tot stad kunnen verschillen als overeenkomsten kunnen vertonen: de tijd waarin een stad ontstaan is, het landschap waarin een stad gelegen is, de bodemgesteldheid, het al of niet aanwezig zijn van pre-stedelijke kernen zoals kloosters en burchten, de functie die een stad heeft (handelsstad, industriestad), de behoefte en mogelijkheden tot uitbreiding en de heersende opvattingen omtrent de ruimtelijke inrichting van de stad. De problemen die zich bij de bestudering hiervan voordoen kunnen soms door het stadsvergelijkend onderzoek worden opgelost².

Naar aanleiding van de winterexcursie naar Haarlem zullen de auteurs van dit artikel, de

De auteurs zijn dank verschuldigd aan A. M. Numan, tekenaar I.P.P. en lid van de werkgroep Haarlem van de A.W.N. en aan E. Schmitz, cand. middeleeuwse geschiedenis voor hulp bij het verzamelen van de gegevens voor de archeologische verspreidingskaarten.

¹ Binnenkort verschijnt bij de staatsdrukkerij *Het bodemarchief bedreigd. Archeologie en planologie in de binnensteden*. Onder redactie van W. A. van Es, J. M. Poldermans, H. Sarfatij en J. S. Sparreboom.

² E. Keyser, *Städtegründungen und Städtebau in Nordwestdeutschland im Mittelalter*. Remagen/Rhein 1958, 2 Teile. In Nederland: F. Leyden, „Het ontstaan der Nederlandsche steden,” *Tijdschrift v.h. Kon. Ned. Aardrk. Gen.* 58 (1941), 141-173; S. F. Fockema Andreae, „Stad en Dorp,” *Duizend jaar bouwen*, Amsterdam 1948, dl. I, 7-130; J. C. Vis-

ser, *Schoonhoven, de ruimtelijke ontwikkeling van een kleine stad in het rivierengebied gedurende de Middeleeuwen*, Assen 1964. H. A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten, de geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw*, Leiden 1975, 2 delen. In zijn inleiding (pp. 1-2) vat Visser de problematiek als volgt samen: „Dit betekent dat men bij een onderzoek naar de wijze waarop een stadsplan tot stand gekomen is, niet kan volstaan met een beschouwing van de vormgeving van dit plan, doch dat men voor het verkrijgen van een inzicht in de verschillende stedenbouwkundige vormelementen 'verscheidene niet-ruimtelijke' aspecten van de stedelijke ontwikkeling benevens het natuurlijk milieu in het onderzoek moet betrekken”.

eerste als archeoloog, de tweede als medievist, een poging doen vanuit hun beide disciplines de ontwikkelingsstadia van de stadsplattegrond en het stadsplan van Haarlem tot 1450 te benaderen.

Ten aanzien van de archeologische benadering moet nog worden opgemerkt dat Haarlem weliswaar nog niet over een gemeentearcheoloog beschikt³, maar dat toch reeds een begin is gemaakt met het archeologisch werk, eerst door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) en daarna onder auspiciën van een gemeentelijke commissie door de Werkgroep Haarlem van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN), in samenwerking met de ROB en het Instituut voor Prae- en Protohistorie (IPP) van de Universiteit van Amsterdam. Hiervan zijn sedert 1976 de resultaten neergelegd in het tijdschrift *Haarlems bodemonderzoek*, waarop de eerste auteur zich baseren kon.

De tweede auteur houdt zich reeds geruime tijd bezig met de vergelijkende stedengeschiedenis. Van zijn hand verschijnt binnenkort de eerste, aan Haarlem gewijde aflevering van de *Historische Stedenatlas van Nederland*, waarvan, mede dank zij een vruchtbare samenwerking met de Afdeling Bouwkunde van de Technische Hogeschool Delft, de komende jaren nog vele afleveringen zullen verschijnen⁴.

2. PROTOHISTORIE (afb. 2)

Een smalle, ca. 500 m. brede strandwal heeft het voor Haarlem karakteristieke weggennet van parallel lopende noord-zuid gerichte straten bepaald. De fraaiste Nederlandse parallel voor dit stadsplan is de stad Groningen, op de uitloper van de Hondsrug gelegen⁵. De Haarlemse strandwal is ruim 4000 jaar geleden gevormd en heeft sedertdien, met onderbrekingen tijdens overstuivingsfasen een verspreide bewoning

gekend⁶. Het oorspronkelijke bosrijke duinreliëf is toen sterk geërodeerd en afgevlakt.

Zoals op onze kaarten is aangegeven (afb. 2 e.v.) ligt echter niet de gehele stadskern op het oude duin, doch aan de west- en vooral aan de oostzijde op de randen van veenkussens die daar sedert ca. 1700 v. Chr. waren gaan groeien en geleidelijk tegen de flanken van de strandwal waren „opgekropen”. Voor de afwatering zorgde het — toen bredere — Spaarne, dat zich met een van zijn kronkels op één punt in de flank van de strandwal insneed, even ten zuiden van de latere Grote Kerk. Omdat over deze strandwal de landweg liep van Leiden naar Alkmaar en deze juist hier het dichtst het Spaarne naderde heeft dit vroegere onderzoekers vanuit een landschappelijk standpunt het ideale vestigingspunt geleden voor een bevolking van boeren en vissers, hetgeen misschien ook nog mag gelden voor een tweede noordelijke kronkel, maar iets minder diep, net tot aan de flank waar, op Bakenes, het toponiem „Oud Haarlem” een dergelijke eerste vestiging in de (vroeg) middeleeuwen altijd gesuggereerd heeft (afb. 3, nr. 1). Wij komen hier op terug. Omdat elders op de oude duinen, in de nabijheid van Haarlem, bijvoorbeeld bij Santpoort en Velsen, sporen uit de Merovingische periode zeker voorkomen en de Frankische heemnaam Haarlem (Haralem, afgeleid van Harulahaima = huis op hoge zandgrond) een oorsprong in de Frankische tijd doet veronderstellen, is het van belang vast te stellen dat nog bij geen der opgravingen in Haarlem (afb. 1) vondsten uit de Merovingische periode te voorschijn zijn gekomen⁷. Vooralsnog lijkt het belangrijkste gebeuren uit deze periode dat het milieu zich op de overstoven strandwal voldoende heeft kunnen herstellen door middel van nieuwe bosgroei, van welk bos een gedeelte tot in de late middeleeuwen als grafelijk domein — de Haar-

³ In het kader van de regeling Tijdelijke Arbeidsplaatsen is in 1982 J. M. Poldermans als archeoloog in Haarlem werkzaam.

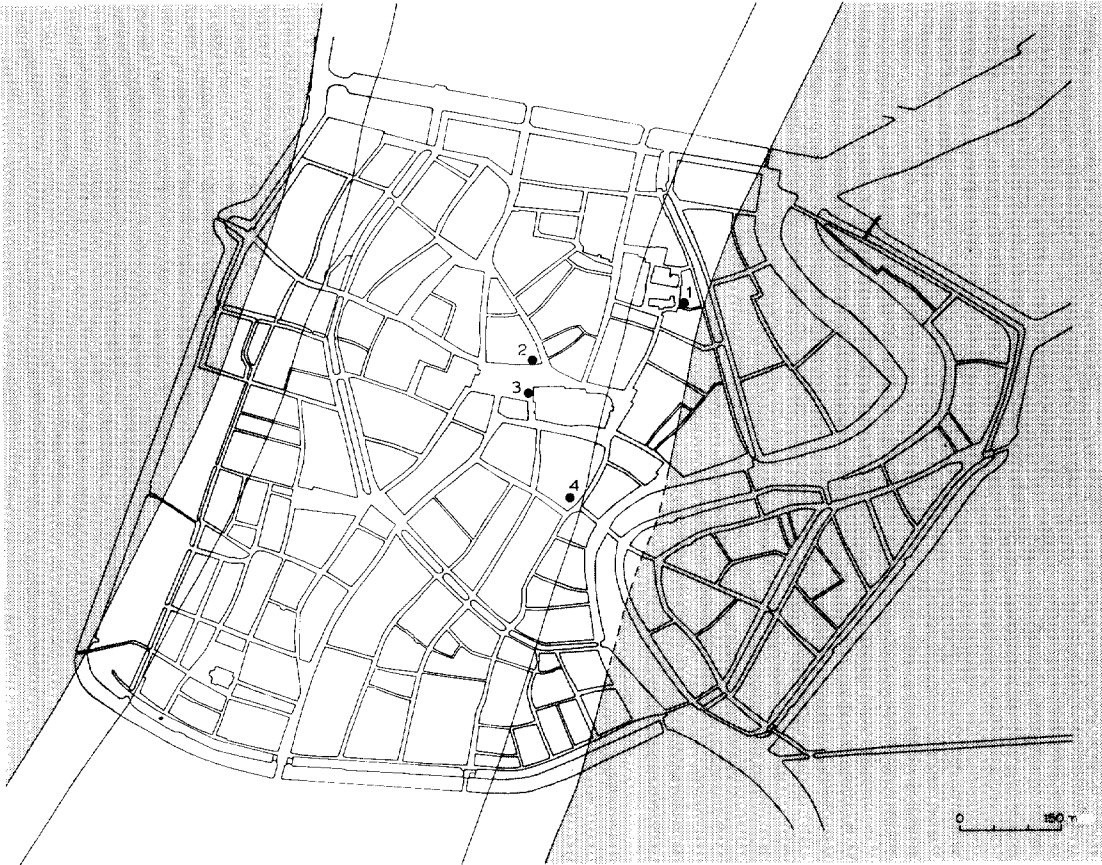
⁴ *Haarlems bodemonderzoek*, Uitgave van de gemeentelijke commissie voor oudheidkundig bodemonderzoek, dl. I (1976) e.v. Onder redactie van J. Th. R. van Greevenbroek, J. de Jong, J. Schimmer en P. J. Woltering. Er zijn tot dusver dertien afleveringen verschenen. *Historische stedenatlas van Nederland*, onder redactie van C. van de Kieft, J. C. Visser, G. van Herwijnen. Afl. 1 Haarlem. Tekst B. M. J. Speet; kaarten Th. Rothfusz, Delft 1981.

⁵ Fockema Andreae, o.c. 1948, 45.

⁶ J. de Jong, „Geologische geschiedenis en vroegere be-

woning van Haarlem”, *Haarlem Jaarboek* 1970, Haarlem 1971, 110-149; idem, „Waarnemingen in verband met de geologische opbouw van de vroegere bewoning om de Grote Markt te Haarlem”, *Haarlem Jaarboek* 1973, Haarlem 1974, 233-248; idem, „Geologisch onderzoek in een bouwput gelegen aan de noordzijde van de Grote Markt te Haarlem”, *Haarlems bodemonderzoek* 12 (1980), 3-16.

⁷ Voor vondsten uit de Merovingische tijd in de omgeving van Haarlem: P. Herweyer, „Een muntvondst bij de kleine sluis”, *Een kerk en een handvol huizen, grepen uit de geschiedenis van het dorp Velsen*, Uitgave Stichting 'Het Dorp Velsen', 1975, 20-21. Voorts *Westerheem* VI (1957), 48-52; XV (1966), 26-27.

Afb. 2. Karolingische vondstenverspreiding in Haarlem. Voor locatie zie afb. 1, 1. strandwal, 2. met veen begroeide flank van strandwal, 3. veen. De cijfers betreffen het aantal vindplaatsen. (IPP.)

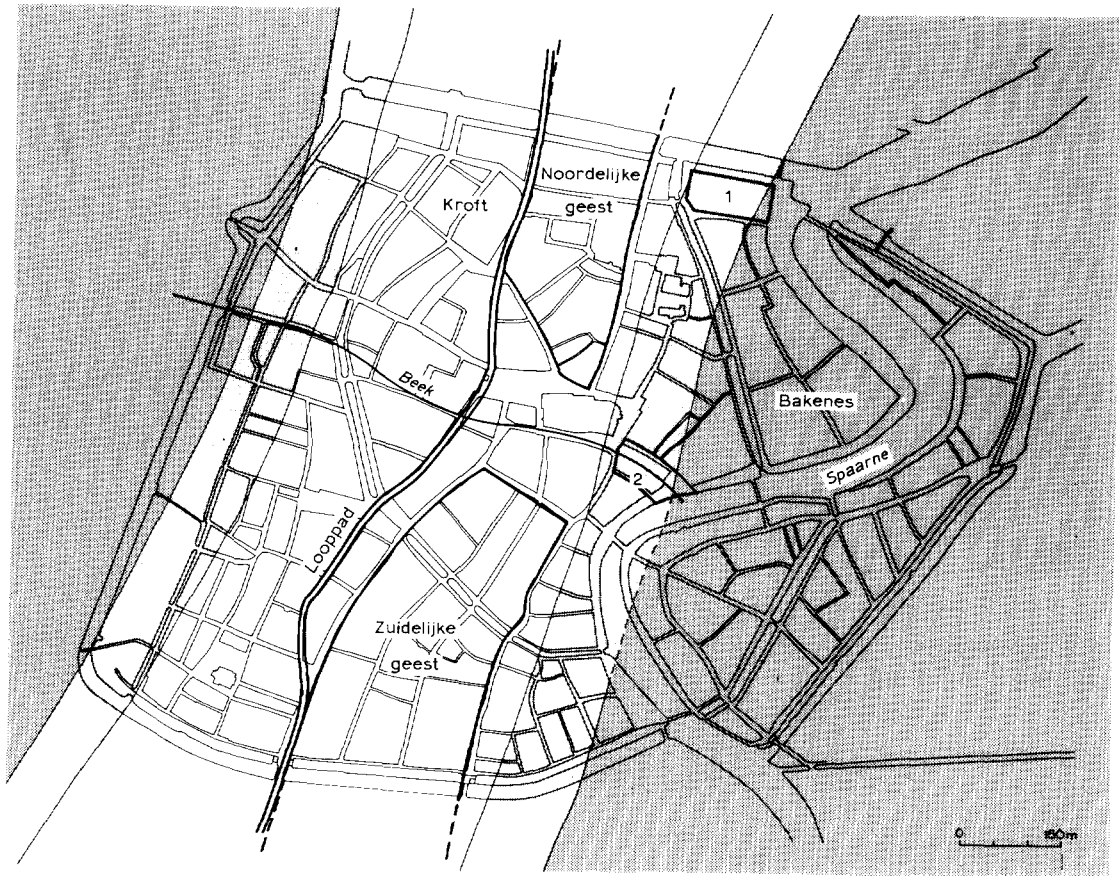
lemmerhout — intact is kunnen blijven. Voor de stratigrafie van de Haarlemse binnenstad is nog niet vastgesteld of de bovenste natuurlijke zandlaag, waar deze boven de cultuurlagen uit de Romeinse tijd is opgestoven, van kort daarna dateert of van veel later.

Helaas zijn geen van de vier Karolingische scherven uit Haarlem (afb. 2) die dit hadden kunnen aantonen *in situ* gevonden⁸. Dat zij juist uit de binnenstad afkomstig zijn is echter op-

merkelijk. Zij wijzen op de aanwezigheid van de mens ter plaatse, die wij uit een andere bron bevestigd vinden door de vermelding van een drietal hoeven te Haarlem in het Goederenregister van de Sint Maartenskerk te Utrecht⁹. Deze hoeven moeten reeds in de 8ste eeuw het eigendom van de Utrechtse bisschop zijn geweest, maar waar zij gelegen hebben is onbekend. De Cock neemt aan (afb. 3) dat de Haarlemse Beek, die dan uit de tijd van deze vroeg-

⁸ De Jong, *o.c.* 1973, 240; A. M. Numan, „Opgraving Begijnhof-Hoek Groene Buurt, Haarlem 1975”, *Haarlems bodemonderzoek* 2 (1976), 7-8 (fig. 4); J. Schimmer, „Archeologisch onderzoek ‘Maranka’ 1974-1975”, *Haarlems bodemonderzoek* 3 (1977), 3-14 (afb. 12); H. H. van Regteren Altena en A. M. Numan, „De middeleeuwse bewoningssporen onder de v.m. bioscoop Rembrandt, Grote Markt nr. 15”, *Haarlems bodemonderzoek* 12 (1980), 34 (afb. 15).

⁹ S. Muller Fz., A. C. Bouman, A. C. Heeringa, F. Ketterer, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, Utrecht's-Gravenhage 1920-1959, dl I, nr. 49, 42-47. D. P. Blok, „Het goederenregister van de Sint Maartenskerk te Utrecht”, *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 33 (1957), 167-184.

Afb. 3. Haarlem in de vroege middeleeuwen naar De Cock. 1. Oud Haarlem, 2. Haventje.

(IPP.)

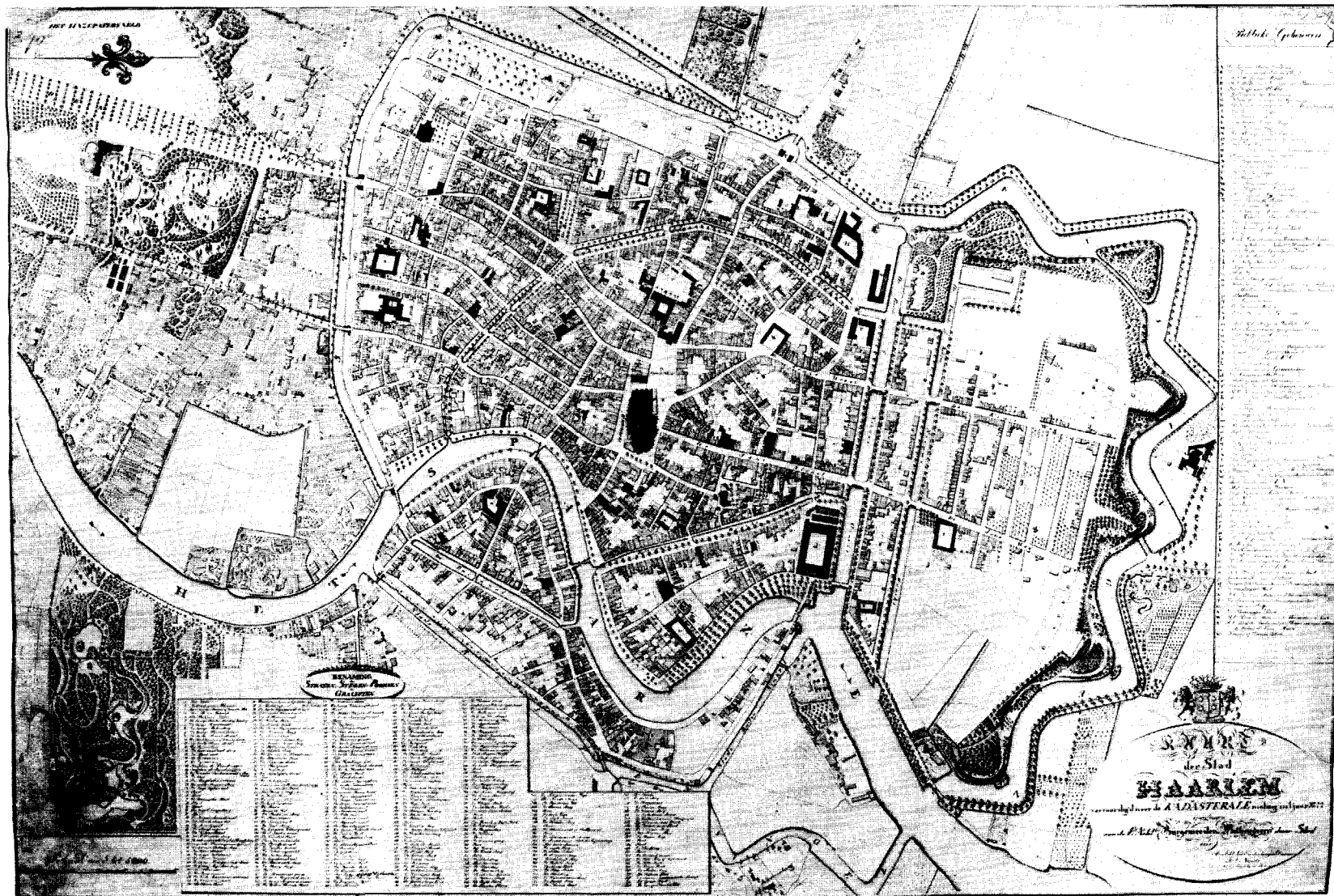
Karolingische ontginning zou moeten dateren en niet uit de 13de eeuw (zie beneden) twee landbouwcomplexen (geesten) scheidde, die beide een ovale vorm hadden in tegenstelling tot de geesten van rechthoekige vorm die typologisch jonger zijn, zoals bv. de geest van Heemstede er een is¹⁰. Dergelijke ovale geesten zijn volgens De Cock langs onze kust altijd bebouwd vanuit hoeven die met het oog op zandverstuivingen bij de heersende westenwinden op de westflank van de strandwallen waren gelegen, langs een noord-zuid verlopend voetpad. Dergelijke typologisch oude ovale geestontginningen herkent De Cock onder meer in de percelering van Voorburg, Warmond, Heilo, Vronen en Oudorp. In Haarlem zouden de Gierstraat, Koningstraat, Barteljorisstraat en

Kruisstraat (afb. 11, nrs. 26, 15, 7, 3) in hun bochtig verloop dit looppad langs de twee ovale geesten nog steeds markeren. De zuidelijke geest moet men zich dan denken tussen de beide Houtstraten (afb. 11, nrs. 27 en 21), de noordelijke tussen de Smedestraat (afb. 11, nr. 8), Kruisstraat en -weg enerzijds en de Jansstraat (afb. 10, nr. 3) en -weg anderzijds. (Bij de Spaarnebocht op de oostflank neemt hij alleen een haventje (afb. 3, nr. 2) aan bij de monding van de Beek.)

De oudste kadasterkaart van 1822 van de hand van F. J. Nautz (afb. 4) ondersteunt de stelling van De Cock niet, maar spreekt hem ook niet tegen. De percelering suggereert dat de oude kavels west-oost hebben gelegen; de boerderijen zouden daarop, zoals gebruikelijk west-

¹⁰ J. K. de Cock, *Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland in de middeleeuwen op fysisch-geografische grondslag*,

Groningen 1980², 125-131. Voorts brief van J. K. de Cock, d.d. 3.5.81, archief IPP.

Afb. 4. De oudste kadasterkaart van Haarlem door F. J. Nautz (1822).

(Fotodienst Gemeentearchief Haarlem.)

oost gericht, langs het veronderstelde looppad hebben kunnen liggen. Aan de oostzijde van de Barteljorisstraat zijn bij archeologisch onderzoek enige paalgaten van behuizingen gevonden (afb. 1, nrs. 32, 33); de datering ervan is echter onzeker (vermoedelijk eerder 11de of 12de eeuw), zodat de archeologie nog niet in de gelegenheid is geweest de stelling van De Cock te toetsen. Bestudering van de kadasterkaart in samenhang met de bodemkaart roept echter een aantal vragen op. Het „looppad” loopt niet zozeer over de westflank van de strandwal als wel er midden over heen, dus eerder als een doorgaande land-, trek- of heerweg¹¹. Hoe moet men dan het terrein aan de westzijde van het looppad, dat nog zand is en geen veen, ingevuld denken? Hier ligt bijvoorbeeld de Krocht (afb. 10, nr. 2), een naam speciaal in gebruik voor hoog gelegen zandige akkers, die tot laat in de middeleeuwen open terrein is gebleven en inderdaad nog gedeeltelijk als akker in gebruik is geweest (grafelijk bezit bovendien).

Opmerkelijk is wel dat het stadsgedeelte ten noorden van de Beek (De Cocks „noordelijke geest”) zich kenmerkt door grotere percelen; dit gedeelte van de stad is in de late middeleeuwen ook slechts in vijf „homanschappen” of wijken opgedeeld in tegenstelling tot het gedeelte ten zuiden van de Beek (de „zuidelijke geest”) met zijn grotere aantal smallere percelen, dat in elf wijken is opgesplitst¹². Dit zou op de noordelijke geest op een situatie van vóór de stadsvorming kunnen wijzen; wij komen daar op terug. Het blijven voorshands onzekere punten, die — mede gezien de recente ervaring met de mobiliteit van vroeg-middeleeuwse nederzettingen — tot voorzichtigheid manen en tevens tot de grootst mogelijke waakzaamheid ten aanzien van vroeg-middeleeuwse bewoningssporen elders op de Haarlemse strandwal.

3. DE 11DE EN 12DE EEUW (afb. 5)

In de eerste helft van de 11de eeuw krijgen we pas een eerste vast locatiepunt door de vermelding van een kerk te Haarlem, dochterkerk van Willibrordskerk te Velsen¹³. Dit moet immers de oudste houten of stenen voorganger van de 15de-eeuwse Sint Bavo zijn, gebouwd aan de bocht van het Spaarne aan de oostzijde van de strandwal (afb. 5, nr. I). Als de theorie van De Cock stand houdt, waren zandverstuivingen voor deze positie blijkbaar geen overwegend bezwaar meer en lag hij precies tussen twee akkers en ten noorden van de (latere?) Beek. De voorgenomen opgravingen in en rondom de Grote Kerk om hiervoor nadere bewijzen te vinden konden vanwege de ingrijpende bezuiniging op de restauratie in 1981 helaas geen doorgang vinden. In het verleden werden reeds (onder andere in 1843 bij het plaats van het Conradmonument) langs het middenschip tot aan de zuilen die de toren dragen tufstenen van ongelijk formaat aangetroffen die vrijwel zeker op een stenen bouwperiode van voor 1200 wijzen¹⁴. Dat in de 12de eeuw deze Haarlemse kerk voor de graaf van Holland, Floris III, zelfs een bijzondere betekenis had blijkt uit het feit dat daar in 1197 een van zijn dochters wordt begraven (en niet in een der grafelijke grafkerken van Egmond of Rijnsburg)¹⁵. Het feit dat de parochiegrenzen van de Sint Bavo zich ook tot de naburige gemeenten uitstrekten (Santpoort bijvoorbeeld hoorde onder Haarlem en niet onder Velsen) zou een indicatie kunnen zijn dat bij de stichting van de parochie Haarlem óf toen reeds een regionale centrumfunctie vervulde óf op dat moment werd toegedacht. Dit dan in het bijzonder met het oog op de na 1000 op gang komende veenontginningen in de omgeving van Haarlem, zowel ten westen als ten oosten¹⁶. Mogelijk was er om die reden in de 11de eeuw een *curtis*, een centrale (omgrachte?) hoeve met een niet uitsluitend agrarische functie die deze regio-verzorgende rol economisch vervulde, maar een vermelding ervan ontbreekt, evenals tot dusverre de grondsporen. Toch begint de archeologie nu door het vinden van 11de en 12de-eeuws aardewerk juist binnen de oudste stadskern de

¹¹ Argumenten om in de Gierstraat (afb. 11, nr. 26) en zeker niet in de Grote Houtstraat (afb. 11, nr. 27) de doorgaande landweg te zien zijn: haar oudste naam 'Brede Weg' (Speet, *o.c.*, 1981, 13, n. 21) en het feit dat de oudste gasthuizen altijd buiten de poort aan de uitvalsweg zijn gelegen, in het geval van Haarlem het in 1576 afgebrande 13de-eeuwse Oude Gasthuis op de Botermarkt (afb. 13, nr. 4), direct ten westen van de Gierstraat buiten de stadspoort gelegen. Voor andere voorbeelden zie Keyser, *o.c.* 1958, 254-255 en 257-258.

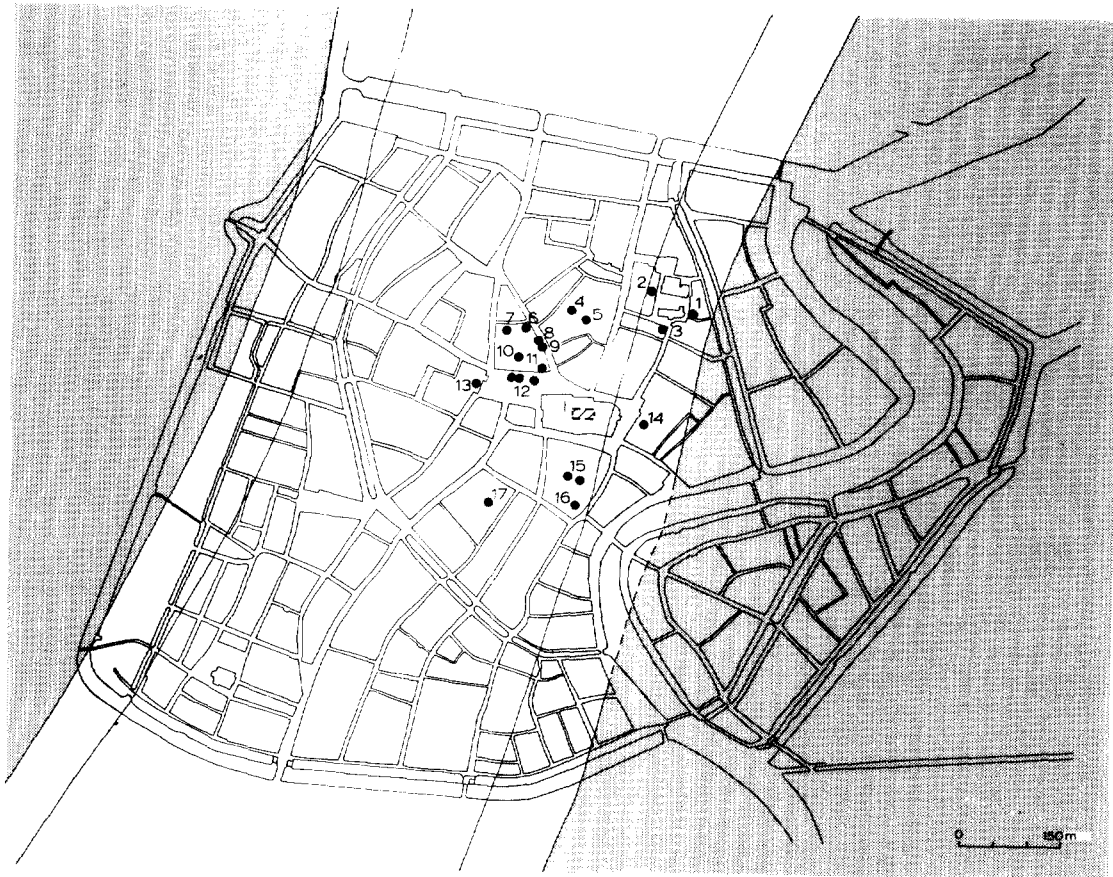
¹² Speet, *o.c.* 1981, kaart 2.

¹³ D. P. Blok, „De Hollandse en Friese kerken van Echternach”, *Naamkunde* 6 (1974), 167-184.

¹⁴ J. M. Sterck-Proot, *Haarlems oudste tijden, een vroeg-middeleeuws stadsbeeld*. Haarlem 1930, 34.

¹⁵ Beka's Egmondsch Necrologicum tot 1205. In: O. Oppermann (ed.), „Fontes Egmondenses”, *Werken Historisch Genootschap*, 3e serie 61, Utrecht 1933, 110.

¹⁶ J. K. de Cock, *o.c.* 1980², passim.

Afb. 5. 11de/12de-eeuwse vondstenverspreiding en parochiekerk (I) in Haarlem. De cijfers betreffen het aantal vindplaatsen. (IPP.)

realiteit van een belangrijke pre-stedelijke nederzetting naderbij te brengen (afb. 5). Deze vondsten zijn geconcentreerd in een tamelijk wijde zone rondom de Grote Markt; in sommige gevallen zijn zij ook gerelateerd aan nederzettingssporen. Het meeste aardewerk is geïmporteerd uit het Rijnland en Maasgebied. Omdat dit aardewerk ook vrij frequent in 12de-eeuwse Westnederlandse agrarische nederzettingen wordt gevonden, die nooit een bijzondere „portusfunctie” kunnen hebben gehad, mogen we op grond van alleen deze importen zeker nog geen bijzondere handelsfunctie aan de Haarlemse nederzetting toekennen.

Waarschijnlijk reeds voor de 12de eeuw is de eigendom van de Haarlemse grond van de Utrechtse kerk overgegaan op de graaf van Holland, maar het is bij gebrek aan gegevens voor Haarlem niet reconstrueerbaar hoe dit in zijn werk is gegaan. Dat het in verband moet worden gezien met de actieve territoriumvorming langs de gehele Nederlandse kust door de laatste is echter wel zeker¹⁷. Henderikx heeft onlangs de feiten op een rijtje gezet die volgens hem de conclusie wettigen dat in ieder geval vanaf het begin van de 12de eeuw in Haarlem een grafelijke hof is geweest — hoewel pas in 1214 expliciet als *curia* genoemd — met een bestuurlijke

¹⁷ Zie voor het grafelijk grondbezit in Haarlem de rekening voor 1343 in: H. G. Hamaker, *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche huis, Wer-*

ken Historisch Genootschap, nieuwe serie 24, Utrecht, 1879-1880, 222-239.

organisatie voor geheel Kennemerland en een duidelijke militaire functie vooral met het oog op de pacificatie van Westfriesland¹⁸. De organisatie van deze hof steunde op ministerialen van de graaf, waarvan zeker een aantal als *milities* in Haarlem gevestigd is geweest. Deze hof heeft tot in het begin van de 14de eeuw in de stad bestaan. Hoe moeten wij ons deze grafelijke hof nu in de plattegrond van de stad concreet ingepast zien? Als centrale burcht, vergelijkbaar met de 12de-eeuwse motte-burcht te Leiden, zoals er zovele in middeleeuwse steden gestaan hebben? In Haarlem is er nog niet het geringste spoor van gevonden maar wel heeft toen reeds vrijwel zeker enkele kilometers naar het noordwesten een dergelijk kasteel in het drassige veen tegen de tweede strandwal aan gelegen: Aalbrechtsberg te Bloemendaal¹⁹. De overlevering — het zou gesticht zijn door graaf Floris II († 1121), in 1132 verwoest, maar herbouwd —, de aanwezigheid in het betreffende terrein van een gracht met 12de-eeuwse scherven, en het berg-toponiem tezamen met een situering in een moerassige bodem en het uit de aldaar uitgevaardigde oorkonden blijkende eminente belang van dit kasteel gedurende de gehele 13de eeuw (op een lijn met Den Haag en Leiden) doen veronderstellen dat Aalbrechtsberg in de 12de eeuw als een grafelijk *chateau à motte* begonnen is²⁰. Een tegenhanger daarvan in Haarlem om ook de oostelijke strandwal en het Spaarne af te grenzen en het bestuurlijk en militaire centrum van het noordelijke deel

van het grafelijk territorium te beschermen is daarom zeker niet onaannemelijk. Huizinga heeft het naar aanleiding van het reeds ter sprake gekomen toponiem „Oud Haarlem” op Bakenes gezocht, maar zijn argumenten daarvoor zijn niet overtuigend²¹. Door de onmogelijkheid van bodemonderzoek te „Oud Haarlem” — er staat sedert 1771 het monumentale Diaconiehuus, sinds 1969 hoofdbureau van politie — zijn er echter ook geen harde bewijzen voor de stelling dat het er niet gestaan heeft. De historische kaarten van Haarlem van voor 1771 (afb. 6) laten in elk geval niets bijzonders opmerken aan de verkaveling. Een tweede mogelijkheid is aan de Grote Markt, waar de oude landweg en de Beek — die zich daar bij de Spekstraat en de Grote Houtstraat op intrigerende wijze op grond van bodemkundige waarnemingen schijnt te verbreden — elkaar kruisen en waar in de eerste helft van de 14de eeuw in elk geval het grafelijk paleis stond, dat in ca. 1350 afbrandde en nadien stadhuis werd. Het archeologisch onderzoek heeft achter het stadhuis een gedeelte van de houten voorganger van dit paleis blootgelegd maar deze niet ouder kunnen dateren dan ca. 1250 (afb. 1, nr. 35, afb. 7). De resten van nog oudere houtconstructies aldaar dateerden evenmin van voor 1200²². Wel zijn bij een onderzoekje in een kelder onder de huidige Gravenzaal (afb. 7) nog enkele paalgoten en zelfs enige 12de-eeuwse scherven gevonden, maar daarmee kan het probleem van de 12de-eeuwse grafelijke vestiging toch niet in concreto

¹⁸ P. A. Henderikx, De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland. Het ontstaan van bedelordekloosters voor ca. 1310 te Dordrecht, Middelburg, Zierikzee en Haarlem, alsmede enige aspecten van de plaats van deze kloosters in het stedelijk leven en daarbuiten gedurende de middeleeuwen. *Hollandse Studiën* 10, Dordrecht 1977, 74-86.

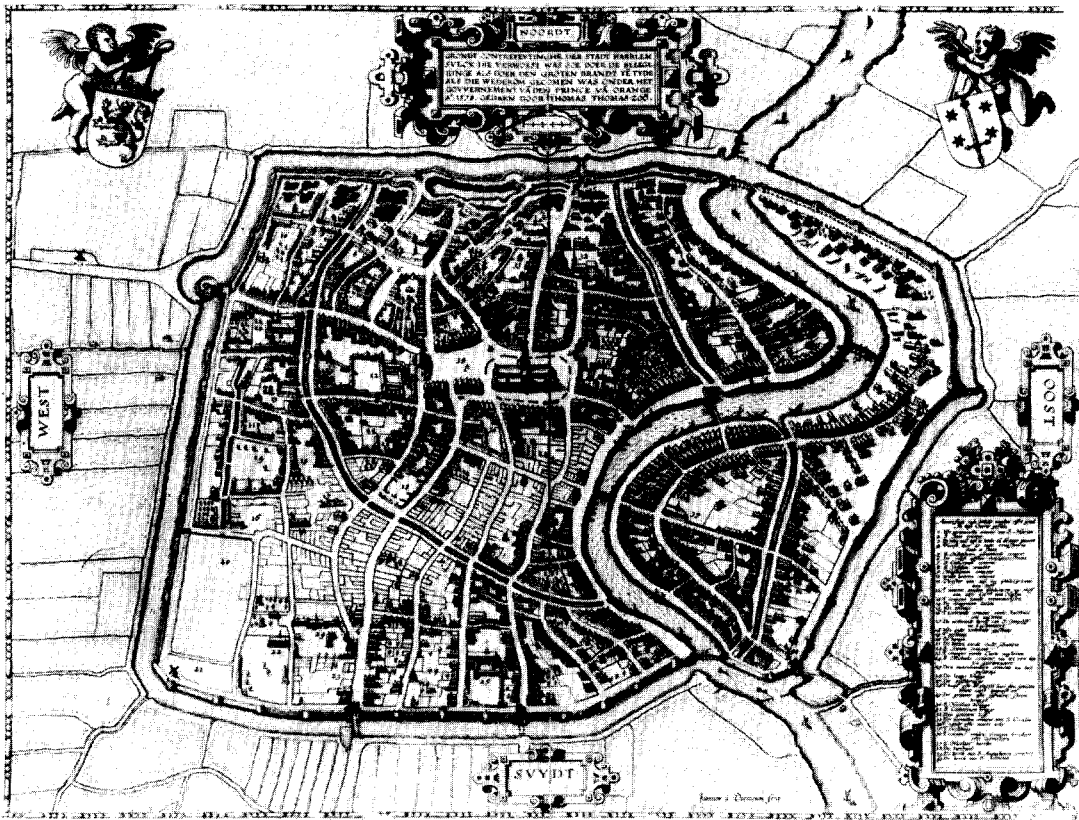
¹⁹ J. W. Groesbeek, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Holland, hun bewoners en beweging geschiedenis*, Rijswijk 1981, 51-58.

²⁰ De mening van Groesbeek (*o.c.*, 1981, 51), dat de uitgang -berg in Aalbrechtsberg zou verwijzen naar het nabij gelegen, zeer hoge duin 'Het Kopje' is onhoudbaar, omdat deze top tot de Jonge Duinen fase II (13de-17de eeuw) behoort, dus eerst na de stichting van Aalbrechtsberg gevormd is. J. C. Besteman (IPP) wees ons er op dat kasteelnamen met een vaste uitgang op -berg nogal eens mottekastelen blijken te zijn (gewees), ook in drassige streken. Het open kasteelterrein ligt in de gemeente Bloemendaal ten noorden van de Zomerzorglaan en ten westen van het meertje van Caprera. In 1971 werd er door J. G. N. Renaud met jeugdige amateurs een kleine proefopgraving ver-

richt, waarbij 13de-eeuws muurwerk en een gracht met o.a. enkele Pingsdorfscherven werden vastgesteld.

²¹ J. Huizinga, „De opkomst van Haarlem (1905)”, J. Huizinga, *Verzamelde Werken* I, Haarlem 1948, 203-364, speciaal 213-214. Geheel Bakenes zou volgens Huizinga het terrein van deze hof omvatten. De naam Oud-Haarlem slaat echter alleen op het noordelijk stuk. De Bakenesserkerk zou de hofkapel zijn geweest. In het kerkgebouw zijn echter geen 13de-eeuwse bouwelementen aan te wijzen; bovendien staat de kerk op in de 14de eeuw opgehoogde grond. De overlevering dat de kapel gesticht zou zijn door Rooms Koning Willem II word slechts eenmaal vermeld en dat eerst in de 15de eeuw. De ligging van het Gravensteen (eerst in de 14de eeuw genoemd) is niet op Bakenes, doch aan het Spaarne, aan de westzijde van de Bakenessergracht, etc. Zie ook Henderikx, *o.c.*, 79-80 en Speet, *o.c.*, 13, n. 14.

²² H. Sarfatij, „Het klooster der Dominicanen in Haarlem”, *Haarlems bodemonderzoek* 2, 1976, 13-35. Idem, „Digging in Dutch towns: twenty five years of research by the ROB in medieval town centres”, *Berichten ROB* 23 (1973) 1976, 367-420.

Afb. 6. Stadsplattegrond van Haarlem door Thomas Thomaszoon (1578).

(Fotodienst Gemeentearchief Haarlem.)

worden opgelost²³. Wellicht zou de archeologie, bij gebrek aan mogelijkheden tot verder systematisch onderzoek ter plaatse, zijn aandacht kunnen richten op Aalbrechtsberg, om aldaar nauwkeurig de bouwvormen te onderzoeken waarvan de graaf zich in de 12de eeuw in Kennemerland bediende.

Toch zijn er nog wel andere argumenten aan te voeren waarom de landsheerlijke hof bij de Grote Markt en de kerk gezocht dient te worden behalve dat dit ook in andere 12de-eeuwse plaatsen zoals te Groningen en Amersfoort (bischoppelijke hoven) en te Zutphen (grafelijke hof) een bekende situatie is geweest. Het feit dat

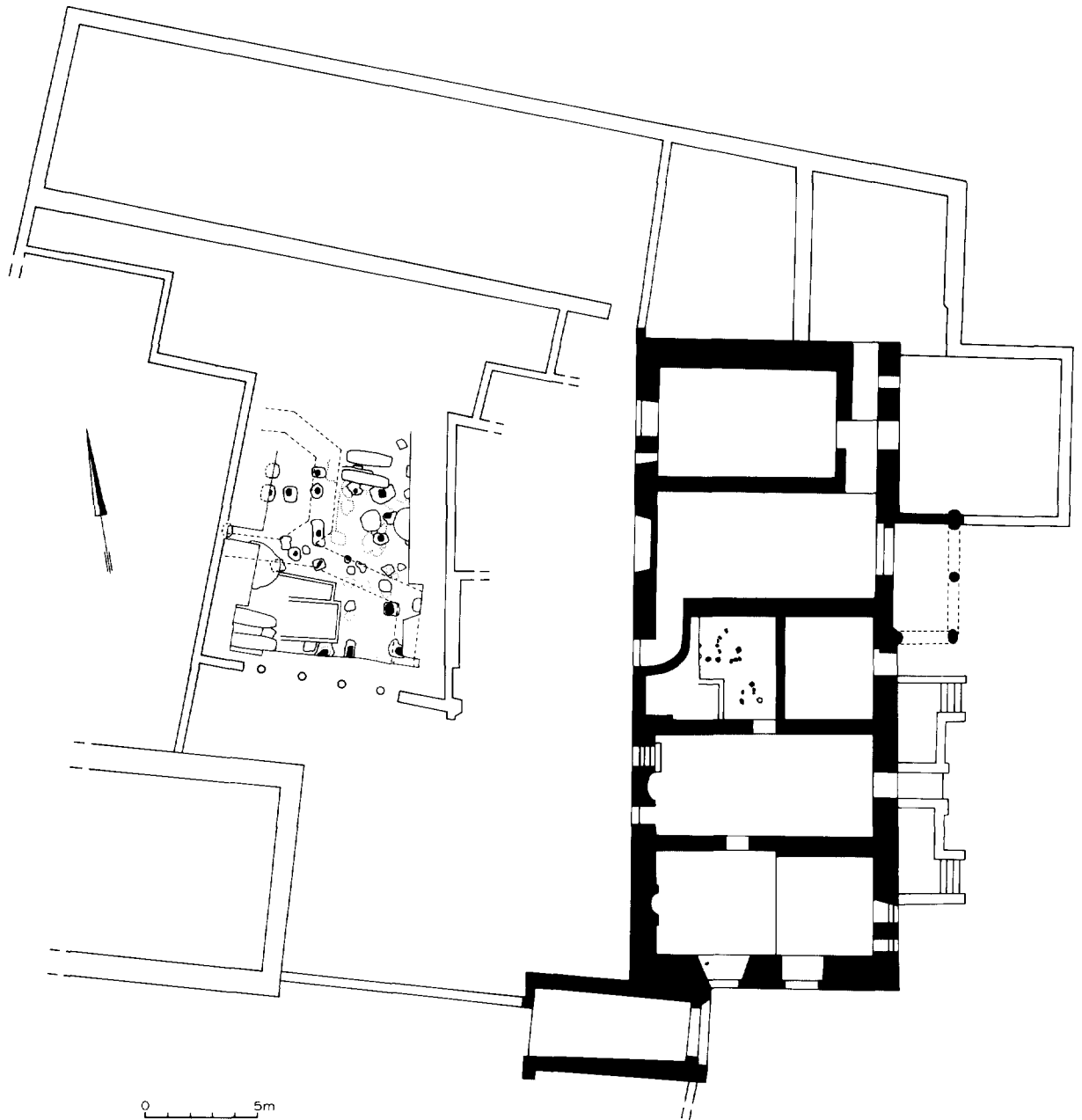
in de 14de eeuw een Gravensteen aan het Spaarne bij de Gravenstenenbrug (afb. 13, nr. 11) als gevangenis genoemd wordt — het gebouw is reeds voor 1430 afgebroken — behoort er in elk geval niet mee in strijd te zijn²⁴. Een betrekkelijk grote afstand tussen Gravensteen en grafelijke burcht kennen wij immers ook in Leiden en Middelburg. Een positiever argument voor de grafelijke hof aan de Grote Markt is echter de omstandigheid dat juist in die omgeving veel grafelijk grondbezit moet zijn uitgegeven aan de genoemde 12de-eeuwse ministerialen om er hun woningen te bouwen²⁵. In het bijzonder geldt dit voor de grote percelen aan de

²³ AWN, Werkgroep Haarlem, „Verslag van een archeologische verkenning in de middelste kelder onder de Gravenzaal van het Haarlemse stadhuis, 1969/1970”, *Haarlems bodemonderzoek* 2, 37-41.

²⁴ Samenvatting van de summere vermeldingen van het Gravensteen bij Speet, *o.c.*, 1981, 2.

²⁵ Hoewel geen bronnen uit de 12de eeuw ons hierover iets meedelen, mag men toch, gezien de vele parallele situ-

aties in Duitsland, waar de ministerialen al in een zeer vroeg stadium grond in de nabijheid van de grafelijke of bisschoppelijke hof krijgen toegewezen als beloning voor hun diensten, aannemen dat dit ook in Haarlem het geval was. Zie bijv. Kl. Militzer, P. Przybilla, *Stadtentstehung, Bürgertum und Rat. Halberstadt und Quedlinburg bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, Göttingen 1980, 17, 196-200, Karte I.

Afb. 7. Opgraving naast en onder de 14de-eeuwse Gravenzaal te Haarlem van een gedeelte van het midden-13de-eeuwse houten grafelijk paleis te Haarlem alsmede paalsporen uit eerste helft 13de eeuw. Onderbroken lijn: Koorsluiting van de Rom. Dominicanenkerk, schaal 1:300. (IPP, naar Sarfatij, 1973 en 1976; Numan, 1976)

noordzijde van de Grote Markt evenals voor het grote perceel aan de zuidzijde, dat voor de stichting van het Carmelietenklooster in 1249 aan ridder Simon van Haarlem behoorde (afb. 9, nr. VI)²⁶. Weliswaar kennen wij deze 12de-eeuwse huizen niet — waren het reeds stenen huizen? — maar omdat in de 14de en 15de eeuw vrijwel al deze percelen in bezit zijn van de vooraanstaande Haarlemse geslachten ligt het voor de hand een lijn door te trekken. Uitermark heeft onlangs onderzocht of er ook een directe afstammingslijn van deze families naar de ministerialen liep, hetgeen uitdrukkelijk niet het geval bleek te zijn. Hoewel deze ministerialen reeds vroeg in de 13de eeuw Haarlem weer verlaten hebben, acht Uitermark het toch aannemelijk dat de latere adel de voormalige woonterreinen van deze ministerialen als „riantste panden in de stad” heeft overgenomen²⁷.

Het is gelukt één zo'n pand aan de noordzijde van de Grote Markt op te graven dat in de 15de eeuw aan zo'n familie, de familie Huessen behoorde (afb. 8). Er bleek een (laat-) 13de-eeuwse woontoren gestaan te hebben, die in plattegrond de zelfde afmetingen had als die van de enige in de 19de eeuw nog in Haarlem aanwezige (en vóór de afbraak opgemeten!) woontoren, de zogenaamde Bernardietenstins aan de Jansstraat (afb. 9, nr. II) eveneens ten noorden van de Grote Markt²⁸. Aan de opgegraven woontoren bleek een houtbouw uit de 12de eeuw te zijn voorafgegaan. Opmerkelijk was dat deze reeds dezelfde rooilijn langs de Grote Markt volgde als de woontoren, maar of deze houtbouw (waarin een paar fraaie benen schaaakstukjes werden gevonden) ook een ministerialen-woning was geweest kon niet bevestigd worden. Voor verdere details moeten wij

hier naar het opgravingsverslag verwijzen²⁹. Van een ander, helaas niet nader te identificeren pand aan de Markt is bekend dat het in de 15de eeuw nog kantelen bezat en in de 17de eeuw is dit nog het geval met het Claes van Huessenhuis op de hoek van de Jansstraat en de Riviermarkt, blijkens een tekening van P. J. Saenredam (afb. 8a)³⁰.

Zo valt door de centrering van de vroegste en voornaamste huizen, de kerk en het kerkhof en dus waarschijnlijk ook van de grafelijke hof rondom het open plein van de Grote Markt³¹ op deze laatste al vroeg het sterkste accent en niet op Bakenes. De archeologische waarnemingen die op Bakenes zijn gedaan wijzen tot dusver zeker niet op een bewoning in de 12de eeuw, integendeel, het terrein — drassig oeverland en bedding van het nog bredere Spaarne — lijkt eerst in de 13de en 14de eeuw door ophoging als bouwterrein geschikt gemaakt te zijn³².

4. DE 13DE EEUW (afb. 9)

Eerst voor de 13de eeuw beschikken wij over de schriftelijke gegevens om aan de grafelijke hof en nederzetting de bijzondere kenmerken toe te kennen van een stad. Rechts wordt Haarlem dit in 1245 door de verlening van het stadsprivilege³³. Dat er eerder dan 1245 al een stedelijke ontwikkeling aan de gang was blijkt uit het tolprivilege dat reeds tussen 1222 en 1234 verleend moet zijn³⁴ en mogelijk ook uit het feit dat Haarlem in 1245 bij de stadsrechtverlening reeds een *oppidum* wordt genoemd, dat is zeker meer dan een gewone nederzetting. Een jaarmarkt komt er eerst in 1267³⁵; het eerste bewijs voor een stenen stadsmuur vormt pas de Accijnsbrief van 1274, een patent op de

²⁶ Henderikx, *o.c.*, 1977, 107.

²⁷ J. J. M. Uitermark, *De vooraanstaande Haarlemse geslachten; een onderzoek naar hun herkomst en woongebied (ca. 1300-1500)*. Doctoraal scriptie, Historisch Seminarium, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1981.

²⁸ R. Meischke, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800*, Haarlem 1969, 73.

²⁹ *Haarlems bodemonderzoek* 12 (1980).

³⁰ J. W. Groesbeek, *Historische achtergronden van percelen in de oude stadskern van Haarlem tot ca. 1600*. In: *Haarlems bodemonderzoek* 12 (1980), 68-70. Groesbeek oppert de mogelijkheid dat het 15de-eeuwse huis met kantelen, Radenborch geheten, de voorganger zou kunnen zijn van de Hoofdwacht. Een bewijs dat Radenborch ook aan de noordzijde van de Markt lag, is er echter niet. Voor het Claes van Huessen-huis zie men: C. van de Haar,

„Jansstraat 85, het Johezhuis”. *Jaarboek Haarlem* 1961, 151-160 en M. Thierry de Bye Dólleman en Corn. F. Janssen, „Het Huis metten Toerne”, *Jaarboek Haarlem* 1962, 99-107.

³¹ Bij archeologische waarnemingen in rioolsleuven op de Grote Markt zijn in de 12de- en 13de-eeuwse ophogingen nooit ingraveningen voor gebouwen geconstateerd. Zie ook De Jong, *o.c.*, 1973, 239 e.v.

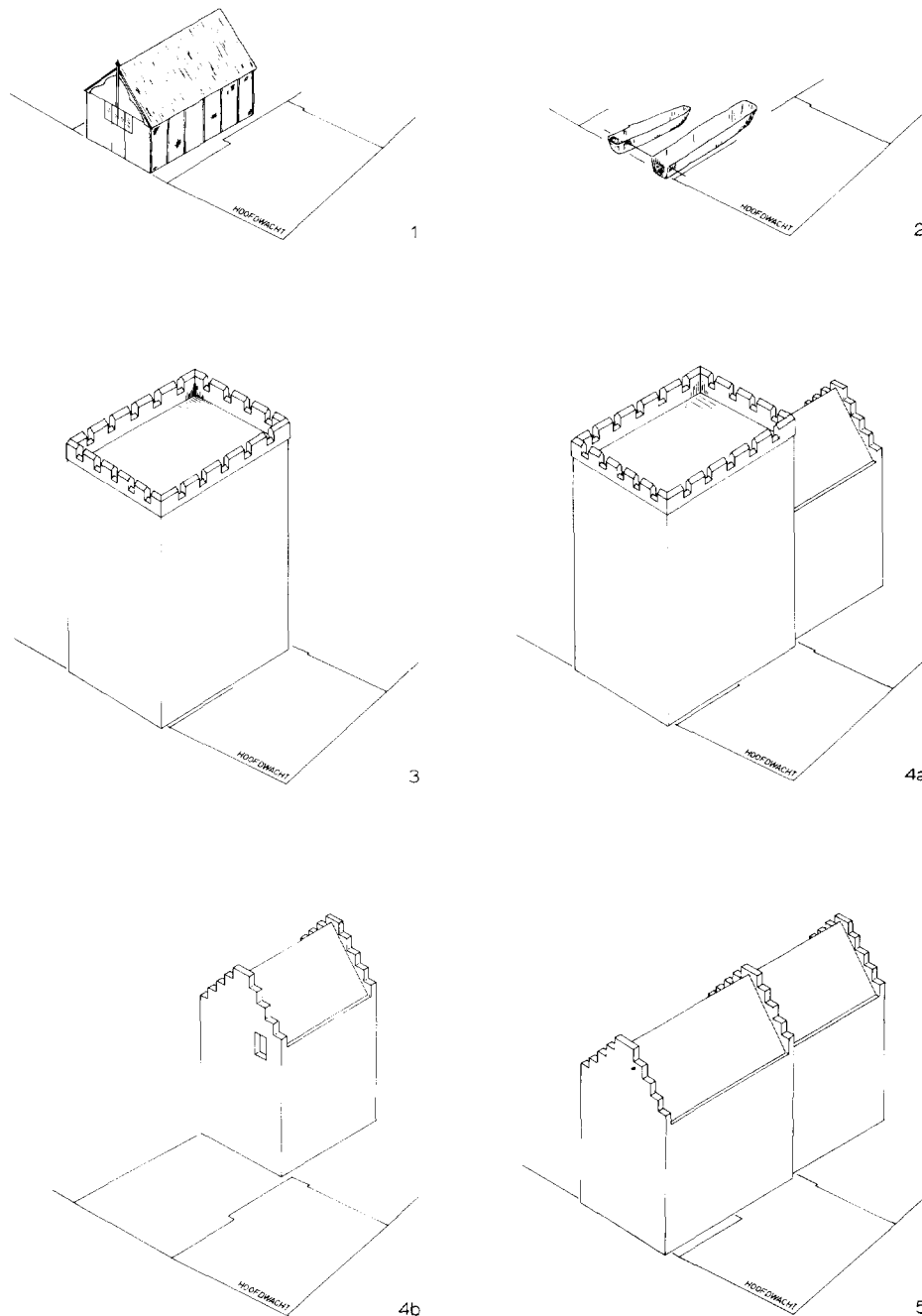
³² De Jong, *o.c.*, 1971, speciaal 139-147.

³³ L. Ph. C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland (OHZ)*, Amsterdam-'s-Gravenhage 1866-1873, dl. I nr. 412, 219-223.

³⁴ Van den Bergh, *OHZ*, dl. II nr. 696, p. 306. Zie ook Henderikx, *o.c.*, 1977, 76.

³⁵ J. G. Kruisheer, „De oorkonden van de kanselarij van de Graven van Holland tot 1299”, *Hollandse Studiën* 2, 's-Gravenhage-Haarlem 1971, dl. II, reg. 410.

MIDDELEEUWS HAARLEM

Afb. 8. Reconstructies naar aanleiding van de opgraving onder de Rembrandtbioscoop aan de Grote Markt te Haarlem (Brinkmann-complex) naast de Hoofdwacht. 1. Houten, éénschepige woning uit ca. 1100, in de 12de en 13de eeuw een aantal malen herbouwd, 2. Uitbraaksleuven uit de 2de helft 13de eeuw (ongeduid), 3. Woontoren eind 13de eeuw, 4a. Idem met lager achterhuis, 14de eeuw, 4b. Afbraak woontoren 14de eeuw? 5. Vóór- en achterhuis, ca. 1400, eig. fam. Hussen. (IPP.)

Afb. 8a. Pieter Jansz. Saenredam, De Grote Markt in Haarlem, 1629. Links de Hoofdwacht, rechts het versterkte Claes van Huessenhuis. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek.

handel en nijverheid waaruit voornamelijk deze muur bekostigd moet worden³⁶.

Het is echter mogelijk dat de stad voordien wel reeds omgracht was, eventueel ook van een aarden wal en houten poorten voorzien omdat in 1274 van een *oppidum circumvallatum* gesproken wordt³⁷. De Accijnsbrief sluit overigens niet uit dat er voor 1274 al een stenen muur was. Het stadsrecht van 1245 vermeldt wel het *oppidum* maar niets over wallen, grachten, poorten of muren. Henderikx acht het niet uitgesloten dat met het *oppidum* alleen nog de omwalde hof van de graaf wordt bedoeld, de „*municio presidii*” die in 1274 door de Kennemers wordt belegerd en waarbinnen ook de uit Kennemerland verdreven adel een goed heenkomen zoekt³⁸. Een onderzoek naar de datering en exacte ligging van de 13de-eeuwse stadsmuur verkeert nog in een beginfase: de situering op

afb. 9 berust daarom hoofdzakelijk nog op de historische traditie³⁹, dat wil zeggen langs de Oude Gracht, Nassaulaan, Ridderstraat en Korte Jansstraat, tezamen een lengte van ca. 1450 m (afb. 9, B). Men neemt aan dat langs de Bakenessergracht (afb. 9, A) en het Spaarne geen muur heeft gestaan. De 13de-eeuwse stad beslaat aldus een oppervlakte van 30 ha.

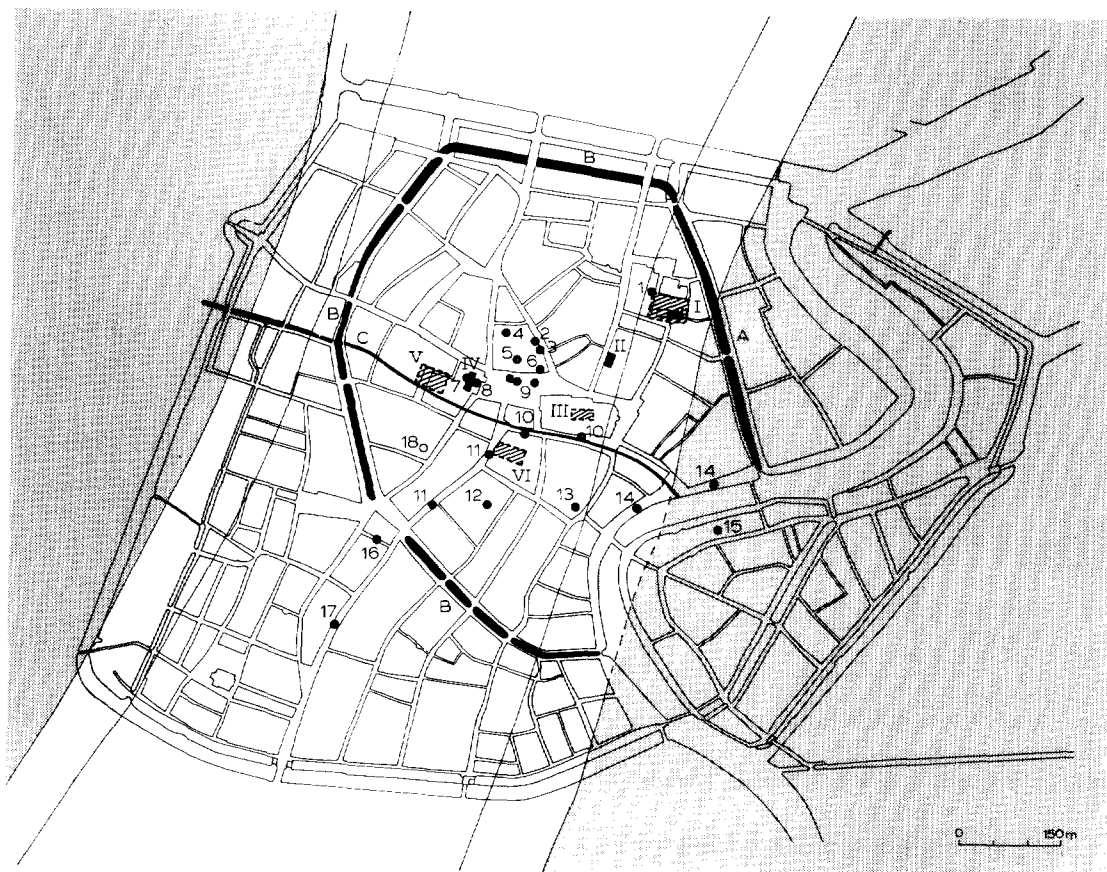
Door de genoemde Accijnsbrief van 1274 leren wij voor het eerst een stedelijke beroepsbevolking in Haarlem kennen, die werkzaam is in gespecialiseerde ambachten als de laken- en linnenweverij, de bierbrouwerij, de smederij (om alleen de voornaamste te noemen). Door de blijvende aanwezigheid van de grafelijke hof (al loopt zijn bestuurlijke betekenis aanwijsbaar terug) is er een duidelijke sociale stratificatie van adel en burgers binnen de stad; de adel is er echter geen gesloten kaste, want rijk geworden

³⁶ Van den Bergh, *OZH* dl. II, nr. 279, 120-121.

³⁷ Chronographia Johannis de Beke, H. Brucht (ed.), *Rijks Geschiedkundige Publicatiën*, grote serie 143, 's-Gravenhage 1973, 223.

³⁸ Henderikx, *o.c.*, 1977, 78-79.

³⁹ Voor 't laatste onderzoek en verdere literatuur zie men J. Schimmer, De voormalige St. Janspoort te Haarlem. In: *Haarlems bodemonderzoek* 13, 1981, 25-35.

Afb. 9. 13de-eeuwse vondstenverspreiding, bekende gebouwen, stadsgrachten en -muren en Beek te Haarlem. De cijfers betreffen het aantal vindplaatsen. A. Bakenessergracht, B. Stadsgracht, C. Beek. I. Woonhuis pastoor, sinds 1262 Begijnhof, II. Bernardietenstins, III. Parochiekerk, IV. Hof., V. Dominicanerklooster., VI. Woonhuis Simon van Haarlem, sinds 1249 Carmelietenklooster. (IPP.)

kooplieden traden tot de adelstand toe⁴⁰. De stad participeert in de verre afstandshandel, want er wordt bier vanuit Bremen ingevoerd en van elders laken, wijn, graan, zout, bont, ijzer en staal. Door de toenemende ontginningsactiviteiten in de omliggende venen is er ook een levendige regionale markt voor producten als vis, boter, vee, turf, hooi, mattenbies en riet⁴¹. Zoals opgemerkt kan deze regionale markt van oudere datum zijn.

De archeologie (afb. 9) heeft het beeld van de 13de-eeuwse stad concreter kunnen maken, on-

der meer door de ontdekking van een belangrijke pottenbakkerij van op het draaiwiel vervaardigd gewoon en versierd luxe aardewerk⁴². De pottenbakkers worden in de Accijnsbrief niet vermeld, vermoedelijk vanwege hun sociale lage status. Het kan ook zijn dat zij eerst na 1274 met hun werkzaamheden begonnen zijn. De ontdekte oven bevond zich ten zuiden van de Grote Markt (afb. 1, nr. 51), in dat deel van de stad waar wij met het oog op de kleinere percelen ook de beroepsbevolking mogen verwachten. Het is opmerkelijk dat in deze pottenbakke-

⁴⁰ Henderikx, *o.c.*, 1977, 78.

⁴¹ Accijnsbrief van 1274, zie noot 34. Voor de aanvoer van zilte rus, waterbies en mattenbies uit de omgeving van het IJ of de Zuiderzee om als matten of dakbedekking dienst te doen zie men J. P. Pals, Zaden en vruchten uit de vulling van twee greppels onder de Rembrandt-bioscoop

(Brinkmann-complex), *Haarlems bodemonderzoek* 12 (1980), 51-52.

⁴² *Haarlems bodemonderzoek* 10 (1979) is geheel aan deze vondst gewijd met artikelen van B. Speet, J. Schimmer, S. E. van der Leeuw, M. J. Jansma, H. J. Franken en J. de Jong.

rij in een Zuid-Nederlandse traditie wordt gewerkt, die in dezelfde tijd ook in Denemarken doordringt, waarbij Haarlem via de handel op het noorden als intermediair kan hebben gediend.

Bovendien is door archeologisch en palynologisch onderzoek van het onder in de bedding gevonden afval vast komen te staan dat de Haarlemse Beek in de 13de eeuw in ieder geval bestond. Of het een natuurlijke dan wel een gegraven waterloop is, is nog niet bewezen; het laatste is echter met het oog op de ontwatering van het westelijk veenkussen het meest waarschijnlijk⁴³.

Hoe sterk de bevolking in de 13de eeuw is toegenomen en hoe zij verder over de stad verdeeld is geweest, hoe groot in wezen het bewoonde areaal precies was (er zijn ook 13de-eeuwse vondsten buiten de stadskern) is noch met archeologische noch met historische gegevens bij benadering aan te geven. De bronnen vermelden nog geen specifieke straten; zelfs de oudste naam voor de Grote Markt, 't Sand, duikt eerst in de 14de eeuw op. Van de 13de-eeuwse gebouwen kennen wij alleen⁴⁴:

a. De parochiekerk, gewijd aan Sint Bavo (afb. 9, nr. III). Is het in de 13de eeuw nog de romaanse tufstenen voorganger van de 15de-eeuwse kerk zoals wij die kennen? Over een eventuele 13de-eeuwse kerkbouw is niets bekend.

b. De grafelijke hof, in 1274 door Beka als *municio presidii* aangeduid (afb. 9, nr. IV). Is het het opgegraven houten gebouw achter de Gravenzaal (afb. 7) of het *oppidum circumvallatum* of beide?

c. De reeds genoemde stinsen ten noorden van de Grote Markt, (afb. 1, nr. 30, afb. 8 en afb. 9, nr. II).

d. Het Carmelieten- of Onze Lieve Vrouwe Broederklooster in 1249 gesticht door ridder Simon van Haarlem die er zijn huis voor beschikbaar stelde aan de zuidzijde van de Grote Markt, aan de Grote Houtstraat (afb. 9, nr. VI).

e. Het Begijnhof, in 1262 gesticht door de pastoor van de Sint Bavo, Arnoud van Sassenheim, die eveneens daarvoor zijn huis en boomgaard beschikbaar stelde tussen Jansstraat en Bakenessergracht op de flank van de strandwal (afb. 9, nr. I).

f. Het Dominicanen- of Jacobijnenklooster, tussen 1287 en 1296 door Floris V gesticht, die daarvoor een gedeelte van de grafelijke hof aan de westzijde afstond (afb. 9, nr. V).

Het is opvallend dat al deze gebouwen op reeds tevoren gebruikte en bebouwde terreinen staan. We mogen daarnaast uit het vergelijkend stedenonderzoek aannemen dat nog vele terreinen in de 13de-eeuwse stad geheel onbebouwd waren en als landbouwgrond in gebruik bleven, zoals het geval was met de Krocht, in het begin reeds aangestipt.

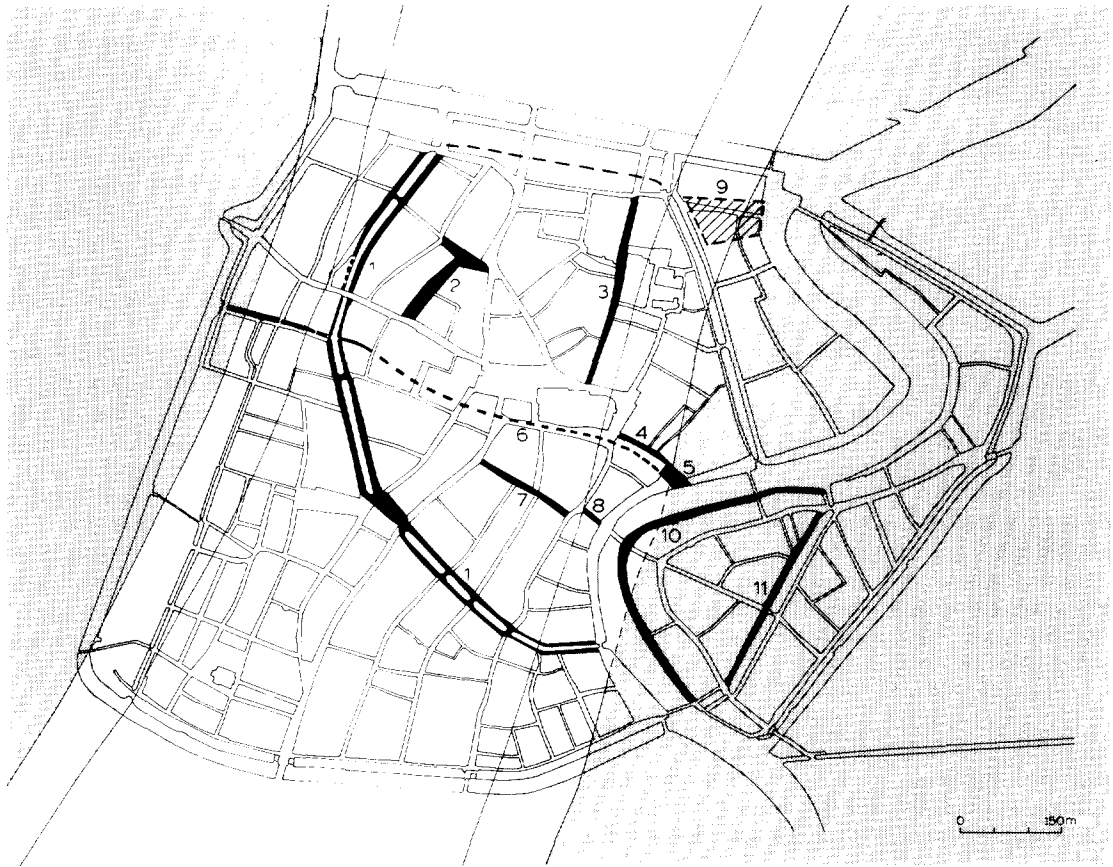
Henderikx heeft er in zijn reeds meermalen geciteerde boek over de Bedelorden in Holland en Zeeland op gewezen dat de vestiging van de Carmelieten en Dominicanen mede het belang van Haarlem als 13de-eeuwse stad onderstreept, al relativeert hij dit door ook andere overwegingen voor de keuze naar voren te halen en op de geringere omvang van Haarlem ten opzichte van Middelburg, Zierikzee, Dordrecht en — meer vanzelfsprekend — Utrecht te wijzen⁴⁵. Haarlem, aldus Henderikx, is door zijn gunstige verkeersgeografische ligging aan het Spaarne echter duidelijk in het voordeel ten opzichte van de eveneens uit een grafelijke hof voortgekomen Hollandse steden Leiden en Delft geraakt. Het Spaarne wordt immers in de 13de eeuw — vooral na het leggen van een sluis te Spaarndam — voor het Hollandse handelsverkeer de enige waterweg „binnen dunen”. Alle naar of van het noorden varende schepen zijn daardoor verplicht om Haarlem aan te doen. De lange, smalle op het Spaarne gerichte percelen ten zuiden van de Bakenessergracht moeten hun ontstaan aan deze 13de-eeuwse handel te danken hebben. Van archeologisch onderzoek mag hier daarom, naar analogie van soortgelijk onderzoek in middeleeuwse binnen- en buitenlandse havensteden, in de toekomst nog zeer veel verwacht worden, zoals het terugvinden van het oorspronkelijke waterfront en de opeenvolgende, zich naar het water uitbreidende oeverbevestigingen en voormalige kadeconstructies en de daarbij behorende woon- en pakhuizen.

5. DE EERSTE HELFT VAN DE 14DE EEUW (afb. 10)
De 14de eeuw betekende voor Haarlem een eeuw van revolutionaire veranderingen. In deze eeuw namelijk ontwikkelde de stad zich van een

⁴³ De Jong, *o.c.*, 1971, 134-139.

⁴⁴ Speet, *o.c.*, 1981.

⁴⁵ Henderikx, *o.c.*, 1977, 84-86 en 91-95.

Afb. 10. Oudste vermeldingen van straatnamen in de periode 1300-1350. 1. Gracht (Gedempte Oudegracht en Nassaulaan), 2. Croft (Nieuwe Groenmarkt en Krocht), 3. Sint Jansstraat (Jansstraat), 4. Damstraat, 5. 't Hooft, 6. De Beek (Spekstraat en Oude Groenmarkt), 7. Bij Onze Lieve Vrouwebroeders (Anegang), 8. Veerstraat (Korte Veerstraat), 9. Oud Haarlem, 10. Over 't Spaarne (Spaarne), 11. Burgwal. (IPP.)

eenvoudige handelsnederzetting tot een bedrijvige industriestad en tot een der belangrijkste en dichtst bevolkte steden van Holland en Zeeland⁴⁶. Ten grondslag aan deze economische bloei lagen de lakennijverheid, de scheepsbouw en de bierbrouwerij.

Waarom de lakennijverheid een zo belangrijke positie heeft kunnen innemen is niet duidelijk. De toeloop van vele Vlamingen die tengevolge van de 14de-eeuwse gildenoproeren in de grote Vlaamse steden hun streek hadden verlaten om elders werk te zoeken, zal ongetwijfeld de ontwikkeling van deze in de 13de eeuw in

Haarlem opgekomen industrie gestimuleerd hebben, maar vormt op zichzelf geen allesomvattende verklaring. Overigens moet men zich van deze industrie ook weer niet te veel voorstellen. Vergeleken met die van Leiden sloeg de Haarlemse lakennijverheid slechts een pover figuur, althans op het einde van de 15de eeuw toen bijna de helft van de beroepsbevolking van Leiden op de een of andere manier bij de lakennijverheid betrokken was, terwijl in Haarlem in die tijd slechts 15 à 20% van de beroepsbevolking in de textielindustrie zijn brood verdiende.

⁴⁶ Blijkens gegevens uit de stadsrekening van 1422 telde Haarlem in dat jaar ca. 8000 inwoners. Ramaer geeft voor een aantal Hollandse steden de volgende inwonersaantallen in 1404: Dordrecht 8900, Haarlem 8300, Delft 6700, Lei-

den en Amsterdam elk 5000, Gouda 3600, Hoorn 3300, Alkmaar 3300 en Rotterdam 2700. Zie J. C. Ramaer, „Middelpunten der bewoning in Nederland, voorheen en thans”, *Tijdschrift v. h. Kon. Ned. Aardrk. Gen.* 38 (1912), 12.

Een tweede belangrijke Haarlemse industrie was de scheepsbouw. Duidelijk bewijs hiervoor is het opmerkelijk grote aantal schepen dat de stad in 1398 in vergelijking met andere steden moest leveren aan hertog Albrecht van Beieren in diens veldtocht tegen de Friezen. Met haar 150 schepen stak Haarlem ver uit boven Amsterdam dat met 50 schepen op een tweede plaats kwam. Tengevolge van een steeds grotere concurrentie van buiten zou de scheepsbouw in de loop van de 15de eeuw sterk achteruitgaan.

De belangrijkste industrie was de bierbrouwerij. Het is vooral dankzij de snelle ontwikkeling van deze industrie dat Haarlem zo'n ongebreidelde vlucht heeft kunnen nemen. De reden voor dit grote succes was dat de brouwers uitstekend water gebruikten voor de bereiding van hun bier, waardoor het uitmuntend van smaak en een goed verkoopbaar product was. De ca. 120 brouwerijen die de stad in het begin van de 15de eeuw telde, werkten voornamelijk voor de export, waarvoor bijna 90% van de totale productie bestemd was, zodat Haarlem en Gouda, de tweede belangrijkste brouwerijstad van Holland, een zeer groot deel van de levering van bier aan Holland, Zeeland en een deel van de Zuidelijke Nederlanden voor hun rekening namen⁴⁷.

Het directe gevolg van het floreren van bovengenoemde industrieën was dat de stad een grote aantrekkingskracht begon uit te oefenen op de bevolking van het omringende platteland en dat een massale toeloop naar Haarlem op gang kwam van mensen die in de stad werk hoopten te vinden. Zij die het eerst aankwamen hadden weinig moeite met het zoeken van een plaats voor een woning. Langs de hoofdstraten, zoals de Grote Houtstraat, de Koningstraat, de Kruisstraat, de Barteljorisstraat, de Zijlstraat, de Jansstraat en de Kleine Houtstraat, lagen, zoals wij reeds opmerkten, nog vele open plekken en bovendien lagen achter deze straten dikwijls onbebouwde, secundaire, parallel met de hoofdwegen lopende straten. Deze straten, die in de bronnen vaak met de naam Achterstraat aangeduid worden, dienden ter begrenzing van de achtererven van de aan de hoofdstraten gelegen percelen en hadden dan ook oorspronkelijk geen woonfunctie. Bijna elke stad heeft een of meer van dergelijke achterstraten gekend, doch in slechts enkele gevallen is de naam Achter-

straat bewaard gebleven. Zodra men ze namelijk begon te bebouwen verloren zij hun ondergeschikte positie ten opzichte van de hoofdstraat en kregen zij een zelfstandige rol in het stadsbeeld te vervullen, met als gevolg dat zij ook een eigen naam ontvingen.

Van een aantal Haarlemse straten, zoals de Witte Herenstraat (afb. 13, nr. 3), de Gasthuisstraat (afb. 11, nr. 25), het Groot en Klein Heiligland (afb. 11, nrs. 29, 30), de Witstraat (afb. 11, nr. 32) en de Spaarnwouder- en Antoniestraat (afb. 11, nr. 23) weten wij op grond van laat 14de-eeuwse acten dat zij Achterstraten genoemd werden en dat zij op het eind van deze eeuw of kort daarna tengevolge van de uitbreiding van de stad een eigen naam kregen. Daarnaast is er een aantal straten, zoals de Frankestraat, de Schagchelstraat, de Zoetestraat en de Lange Margarethastraat (afb. 11, nrs. 17, 18, 2, 1) die blijkens de stadsplattegrond duidelijk als achterstraten hebben gefungeerd, maar die in de bronnen als zodanig niet genoemd worden omdat de overgang van achterstraat naar woonstraat en de daaraan gekoppelde naamsverandering reeds plaats hebben gevonden in de 13de en eerste helft van de 14de eeuw. Het spreekt vanzelf dat laatstgenoemde straten in de oude stad liggen, de eerstgenoemde in de nieuwe stadsdelen die, zoals wij nog zullen zien, in de loop van de 14de eeuw tot ontwikkeling zouden komen en later bij de oude stad gevoegd zouden worden.

Naast de hoofd- en achterstraten waren er nog stegen, die men had aangelegd tussen de straten om op die manier snel van de ene straat in de andere te kunnen komen en die aanvankelijk ook onbebouwd waren.

Toen deze stegen met kleine huisjes waren volgebouwd, de achterstraten geen woonruimten meer konden bieden en de huizen langs de hoofdstraten een gesloten front hadden gevormd, ging men er toe over zich buiten de muren te vestigen langs de grote in- en uitvalswegen. Kennelijk is er van afgezien de oude stad volledig dicht te bouwen door de percelen en de achtererven in kleinere eenheden op te splitsen en deze te bebouwen en door nieuwe stegen aan te leggen waarlangs gebouwd kon worden, iets wat men in de 17de eeuw, toen er wederom grote woningnood heerste, wel zou doen.

Een ander gevolg van het volbouwen van de stad en de uitbreiding van het stratennet was dat men, het is al even aangestipt, gedwongen werd straatnamen te gaan gebruiken. Vóór die

⁴⁷ J. C. van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie vóór 1600*, Amsterdam 1950.

tijd kon volstaan worden met eenvoudige plaatsaanduidingen, zoals „in die strate” en „opten houck van der straet”, waarbij toch iedereen precies wist welke plaats bedoeld werd, daar het kleinschalige karakter van de nederzetting een totaal overzicht van bebouwing en bewoners mogelijk maakte.

Na 1350 verandert dit tengevolge van de verandering van de stad. Wilde het aanduiden van plaatsen nog enig effect hebben dan moesten de afzonderlijke straten en stegen elk een eigen naam hebben. We zien dan ook dat in de bronnen na 1350 steeds meer tot dan toe naamloze straten een naam krijgen, vaak een aan een persoon ontleende naam. De kaarten met de verschillende ontwikkelingsstadia van de stad, waarop de straatnamen zijn ingetekend die in de desbetreffende periode voor het eerst in een schriftelijke bron genoemd worden, laten dit duidelijk zien (afb. 10, 11 en 12).

Naast bovengenoemde buiten de muren, aan de in- en uitvalswegen gelegen nieuwe woonkernen kwamen ook drie gemeenschappen tot ontwikkeling op plaatsen die vanwege de drassige grond in eerste instantie minder geschikt waren voor bebouwing; aan de overzijde van het Spaarne in de knik die de rivier daar maakt, op Bakenesse en in de Broek.

Net zoals het tegenwoordig weinig moeite kost op moderne stadsplattegronden de hedendaagse nieuwbouwwijken aan te wijzen, kan men ook op de 16de- en 17de-eeuwse stadsplattegronden over het algemeen gemakkelijk de stadsuitbreidingen localiseren die op het einde van de 14de, het begin van de 15de eeuw, een periode van sterke stedelijke expansie, in een groot aantal Nederlandse steden hebben plaatsgevonden. Evenals de 20ste-eeuwse stadsuitbreidingen vertonen de meeste laat-middel-eeuwse uitleggingen (zie bijvoorbeeld Leiden, Kampen, Zutphen) een planmatige opzet waaruit duidelijk blijkt dat zij het resultaat zijn geweest van georganiseerd overleg. Ook Haarlem is wat dit betreft een mooi voorbeeld.

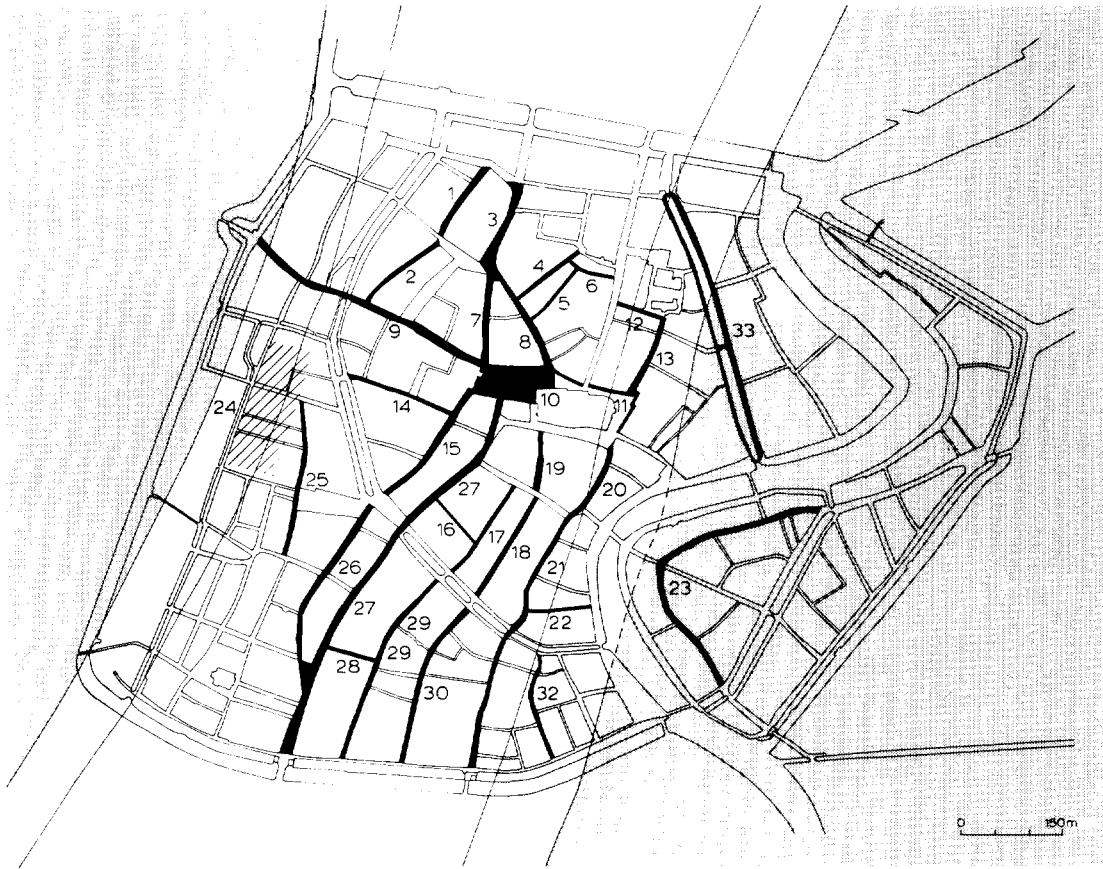
Het stratenpatroon van de drie genoemde nieuwe woonkernen is in tegenstelling tot dat van het oude centrum erg schematisch en laat zien dat men bij het bouwrijp maken van de grond weloverwogen en volgens bepaalde plannen te werk moet zijn gegaan. Zo vertoont de nieuwe uitleg aan de overzijde van het Spaarne de vorm van een halve cirkel. Drie concentrische halfcirkels verdeelden het gebied in drie duidelijk te onderscheiden delen, terwijl de

Hoogstraat (afb. 13, nr. 10) en de Hagestraat, die via de Melkbrug (vroeger de Visbrug geheten) aansloten op de Korte Veerstraat (afb. 10, nr. 8) en de Anegang (afb. 10, nr. 7), het geheel in zes congruente delen opdeelden. In het oosten werd het gebied van het platteland afgeschermd door een gracht, de Burgwal (afb. 10, nr. 11) geheten, die als provisorisch verdedigingswerk moest functioneren. Om het gebied voor woningbouw geschikt te maken werd de Spaarneoever aangeplempt en werd het terrein tussen de rivier en de dijk opgehoogd, waarna het gebied verkaveld en ter bebouwing uitgegeven kon worden. Door slechts een beperkt gedeelte te verkavelen en met huizen te bebouwen kreeg het geheel een zeer ruime opzet.

Het laaggelegen en drassige Bakenesse werd op een zelfde wijze als het gebied over het Spaarne in de loop van de 14de eeuw bij de stad getrokken. De Spaarneoever werd teruggedrongen en het terrein werd opgehoogd met slib uit het Spaarne. Het is niet duidelijk of toen tegelijkertijd ook de Bakenessergracht werd aangelegd of dat een reeds bestaande waterloop, die tot dat moment de stad provisorisch had afgesloten, werd uitgediept en veranderd in een echte stadsgracht. Evenmin is duidelijk waarom de Bakenesserstraat (afb. 12, nr. 16), die Bakenesse in nagenoeg twee gelijke delen snijdt, in het midden plotseling een hoek van 90 graden naar rechts maakt en daarna onmiddellijk weer een hoek van 90 graden maakt om vervolgens haar oude loop te hervatten. Een derde vraagteken blijft waarom men het reeds eerder ter sprake gekomen, in het uiterste noordoosten gelegen woonblok de benaming Oud-Haarlem heeft gegeven, een naam die eerst in 1343 voor het eerst genoemd wordt.

6. DE TWEDE HELFT VAN DE 14DE EEUW EN DE EERSTE HELFT VAN DE 15DE EEUW (afb. 11 en 12) a. *De uitbreidingen*

In de tweede helft van de 14de eeuw kwam ook een wijk tot ontwikkeling in het gebied ten westen van de in het begin genoemde oude landweg, achter het Oude Gasthuis op de Botermarkt (afb. 13, nr. 4). Dit gebied, dat een onderdeel vormde van het uitgestrekte veengebied dat tussen de jonge duinen en de strandwal lag, werd op grond van de bodemgesteldheid de Broek, het Zadeland of het Weideland genoemd. De ontwikkeling van dit stadsdeel lijkt in vele opzichten op dat aan de overzijde van het Spaarne. Ook hier werd een burgwal, later

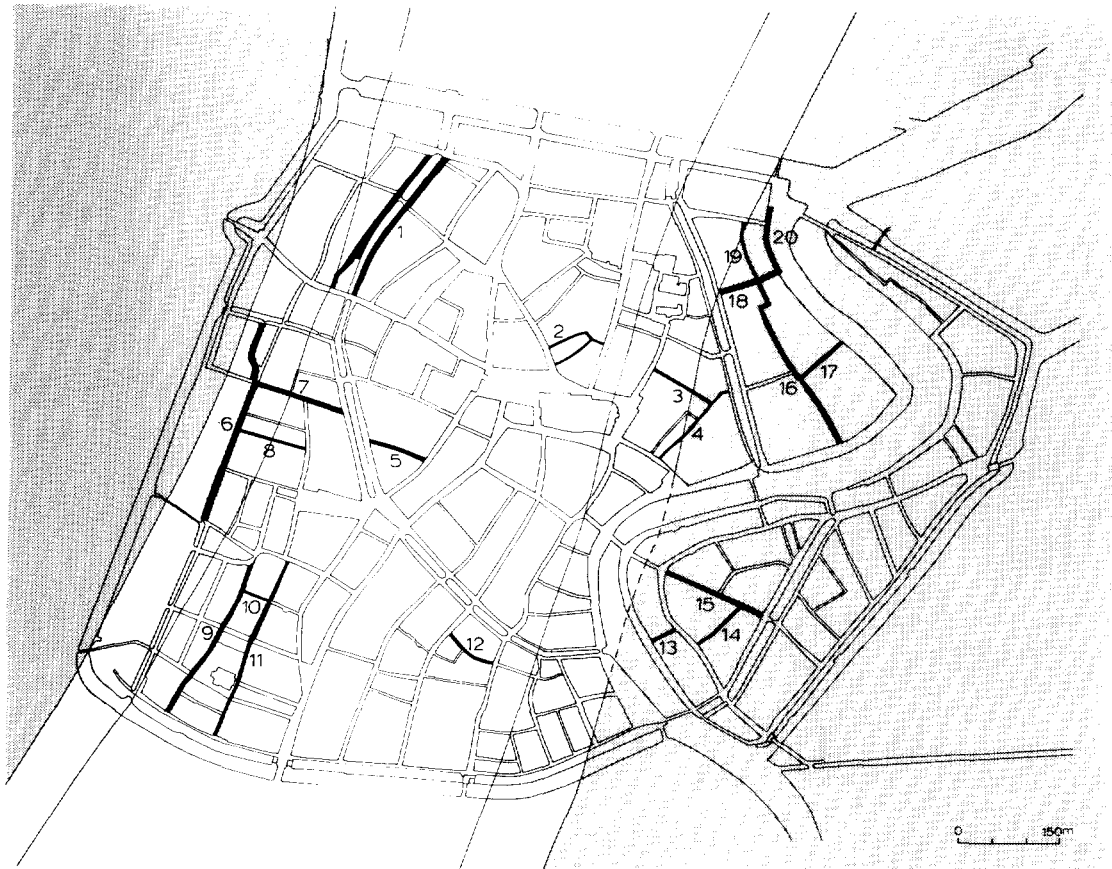

Afb. 11. Oudste vermeldingen van straatnamen in de periode 1350-1400. 1. Jan van Zaandensteeg (Lange Margarethastraat), 2. Simon Bollenstraat (Zoetestraat), 3. Kruisstraat, 4. Sint Janssteeg (Lange Wijngaardstraat), 5. Dirk Gerritszoonsteeg/Prooststeeg (Morinnesteeg), 6. Harper/Dirk van Foreeststeeg (Ceciliasteeg), 7. Barteljorisstraat, 8. Smedestraat, 9. Zijlstraat, 10. 't Sant (Grote Markt), 11. Op/aan/bij 't Grote Kerkhof (Riviervismarkt en Klokhuisplein), 12. Begijnesteeg, 13. Begijnestraat (Lange Begijnestraat), 14. Wouter van Rollandsteeg (Jacobijnesteeg), 15. Koningstraat, 16. Peuzelaarsteeg, 17. Frank van Kietensteeg (Frankestraat), 18. Hadewy Schachenstraat (Schagchelstraat), 19. Vleeshouwerstraat/Onze Vrouwenbroederstraat (Warmoesstraat), 20. Lizen van Velsenstraat (Lange Veerstraat), 21. Kleine Houtstraat, 22. Burggravinnesteeg (Gravinnesteeg), 23. Achterstraat/Dijkstraat (Spaarnwouderstraat en Antoniestraat), 24. 't Nieuweland/Bij Gerrit van der Does, 25. Achterstraat/straat achter 't Oude Gasthuis (Gasthuisstraat), 26. Bredestraat voor 't Oude Gasthuis/Gierstraat (Gierstraat), 27. Grote Houtstraat/Houtstraat (Grote Houtstraat), 28. Jan van der Schuursteeg (Cornelissteeg), 29. Klein Heiligland/Achterstraat (Klein Heiligland), 30. Groot Heiligland/Achterstraat (Groot Heiligland), 32. Ghijshosensteeg/Achterstraat/Achterkamp (Witstraat), 33. Bakenessergracht. (IPP.)

de Voldersgracht genoemd (afb. 12, nr. 6), gegraven die het jonge woongebied moest afschermen en ook hier zien wij een schematisch stratenplan, ditmaal echter geen cirkelvormig, maar een rechthoekig patroon.

Over de bebouwing en ontwikkeling van het gebied tussen de beide Houtstraten en het Spaarne kan men kort zijn. In het verlengde van de Frankesteeg en de Schagchelstraat werden parallel lopend met de beide Houtstraten

het Klein Heiligland en het Groot Heiligland (afb. 11, nrs. 29, 30) aangelegd die het tussen de Houtstraten gelegen gebied in drie gelijke delen opsplitsen, terwijl het gebied tussen de Kleine Houtstraat en het Spaarne op een zelfde wijze in drieën werd gedeeld, maar waarbij niet de Kleine Houtstraat maar het Spaarne de lengterichting van de Wit- en Essenstraat bepaalde (afb. 11, nr. 32 en afb. 13, nr. 7).

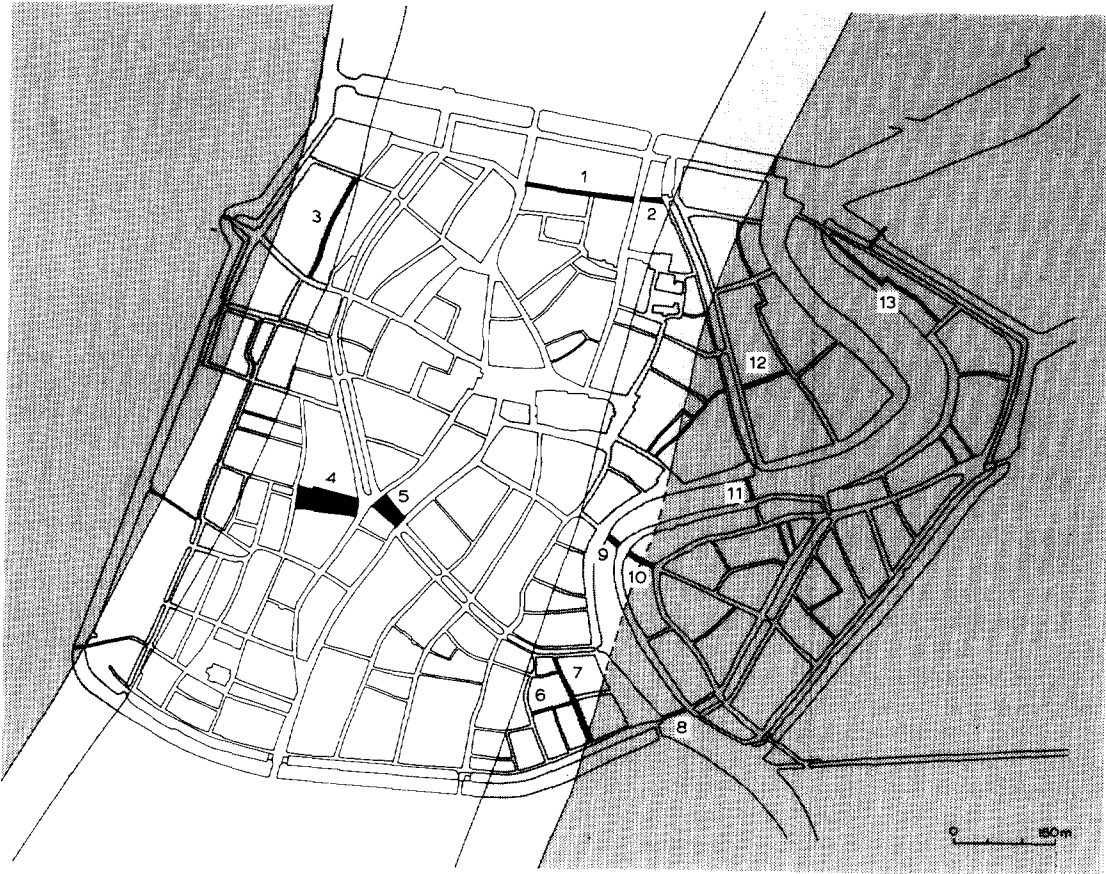

Afb. 12. Oudste vermeldingen van straatnamen in de periode 1400-1450. 1. Kraaienhorstergracht (Nassaulaan), 2. Schoolstegen (Noorder- en Zuiderschoolsteeg), 3. Dirk van Bakenessesteeg (Wijde Appelaarsteeg), 4. Appelaarsteeg (Lange Appelaarsteeg), 5. Stooftsteeg, 6. Voldersgracht (Gedempte Voldersgracht), 7. Soeiersstraat (Zuiderstraat), 8. Luitgenssteeg, 9. Schuttersstraat (Lange Raamstraat), 10. Moordenaarssteeg, 11. Sint Michielssteeg (Lange Annastraat), 12. Boutersteeg (Gortestraat), 13. Barnesteeg, 14. Houtkoperssteeg (Sint Antoniesteeg), 15. Hagestraat, 16. Klerksteeg (Baknesserstraat en 't Krom), 17. Valkensteeg (Valkenstraat), 18. Koksteeg (Kokstraat), 19. Biggensteeg (Bloemertstraat), 20. Koudenhorn.
(IPP.)

De aanwezigheid van zoveel mensen buiten de muren noodzaakte het stadsbestuur tot een uitleg en de bouw van een nieuwe muur om de buitenwijken bij de stad te trekken. Waarschijnlijk is men in het laatste kwart van de 14de eeuw met het werk begonnen. Het heeft vele tientallen jaren geduurd voordat de nieuwe muur voltooid was. De gehele 15de eeuw door vindt men in de stadsrekeningen posten bestemd voor het werken aan de stadsmuren waarin men kan lezen dat niet alleen geld werd uitgetrokken voor onderhoud en herstelwerkzaamheden, maar ook voor feitelijke constructiewerkzaamheden. De nieuwe muur (op de kaart van Thomas Thomasz. (afb. 6) de buitenste begrenzing) had een

lengte van bijna vier kilometer en hij bestond uit een ca. 7.50 meter hoge voormuur en een ca. 4.50 meter hoge achtermuur, die door middel van een op stenen bogen rustende weergang aan elkaar verbonden waren⁴⁸. Voor de muur lag een ca. vijftien meter brede gracht waarbij tussen de muur en de gracht een smalle strook grond was vrijgelaten. Deze strook, die met doornstruiken beplant was, moest verhinderen dat bij een beleg of wegens slecht onderhoud

⁴⁸ De nieuwe muur liep langs de Papentorenvest, Lange Herenest, Kampervest, Gasthuisvest, Raamvest, Wilhelminastraat en Kinderhuisvest.

Afb. 13. Vermeldingen van straatnamen die in de tekst worden genoemd en niet op de voorgaande kaarten zijn aangegeven. (IPP.)

brokken van de muur in de gracht terecht zouden komen⁴⁹.

Men kan zich afvragen waarom men de twee burgwallen niet heeft uitgediept en verbreed om deze als stadsgrachten te gebruiken en te laten aansluiten op de nieuw te graven stadsgrachten. Waarschijnlijk zal ook reeds aan de andere zijde van de burgwallen gebouwd zijn, zeker aan de overzijde van het Spaarne, zodat men om deze bebouwing te omsluiten de muur wel moest bouwen op een afstand van ca. 100 meter voor de burgwallen. In het noorden bleef de oude muur gehandhaafd omdat hier blijkbaar het aantal woningen buiten de muur zo gering was dat een uitbreiding niet de moeite loonde. De bouw van de nieuwe muur betekende dat de ou-

de muur kon worden afgebroken. De oude stadsgracht — in 1360 komt de naam Oudegracht voor het eerst in een oorkonde voor — liet men intact omdat men haar wilde behouden als een verkeersader binnen de stad.

De nieuwe muur telde 34 muurtorens, voor het merendeel rondelen, die op een gemiddelde afstand van 80 meter van elkaar lagen. Op zeven plaatsen onderbraken grote rechthoekige poortgebouwen de muur; in het noorden de reeds uit het einde van de 13de eeuw daterende Kruis- en Sint Janspoort, in het oosten de Spaarnwouderpoort, in het zuiden de Kleine en de Grote Houtpoort en in het westen de Zijlpoort. De toegang tot de stad via het Spaarne werd gecontroleerd door twee sluitbomen die in

⁴⁹ Voor de geschiedenis van de 14de- en 15de-eeuwse Haarlemse ommuring zie C. J. Gonnet, *De wallen en poorten*

van Haarlem. Geschiedenis van de versterking eener oude stad, Haarlem 1881.

het water lagen, een bij de Langebrug, de andere bij de Sint Catharijnebrug. Het waterverkeer via de Beek kon in het westen worden tegengehouden door een zogeheten raaks, een zware ketting die over het water gespannen werd tussen twee versterkte muurtorens die aan weerszijden van de Beek stonden.

In vele steden lagen direct achter de muur zogenaamde muurstraten. Ook Haarlem kende dergelijke straten, een in het noorden tussen de Pijntoren in de uiterste noordwesthoek en de Bakenessergracht en een in het zuiden tussen de Doelen en het Spaarne. Deze muurstraten waren over het algemeen erg smal en oorspronkelijk slechts aan de tegenover de muur gelegen zijde bebouwd. Later werden ook huisjes tegen de binnenzijde van de muur aangebouwd en soms werden zelfs de ruimten onder de wulven ingericht tot woonruimte, waar de armsten der armen onder de meest primitieve omstandigheden en verstoken van bijna elk daglicht huisden.

Van de muur, muurtorens en poorten bestaat op één uitzondering na thans niets meer. In de jaren zeventig van de 17de eeuw verdwenen de noordmuur en de Kruis- en de Sint Janspoort tengevolge van de grote uitleg van de stad in noordelijke richting. Tussen 1820-1880 werden de overige poorten en het resterende deel van de ommuring geslecht. Alleen de Spaarnwouderpoort wist aan de slopershamer te ontkomen en „siert” thans nog de stad.

b. *De bewoning in de nieuwe wijken*

De door de nieuwe muur ingesloten stadswijken dienden in eerste instantie tot woon- en werkgebied voor de honderden arbeiders in de drie grote industrieën. De textielarbeiders vestigden zich in het zuiden en zuidwesten, waarbij de vollers en ververs onder hen zich voornamelijk aan of in de directe nabijheid van de Voldersgracht (afb. 12, nr. 6) concentreerden. Dit grachtje fungeerde namelijk als open riool en alle milieu-onvriendelijke bedrijven, zoals volle-rijen, ververijen, leerlooierijen en witmakerijen waren door het stadsbestuur gedwongen zich hier te vestigen⁵⁰. Om die reden hadden ook bijna alle schoenmakers hier hun werkplaats, maar in tegenstelling tot de vollers, ververs, leerlooiers, witmakers en elemakers woonden zij niet bij hun bedrijfjes, maar elders in de stad. De

grote lakenkooplieden, drapeniers of drapeniers geheten, die de textielarbeiders van grondstoffen en vaak ook van productiemiddelen voorzagen, woonden over het algemeen in het oude stadscentrum in grote, voornamelijk aan de hoofdstraten gelegen panden.

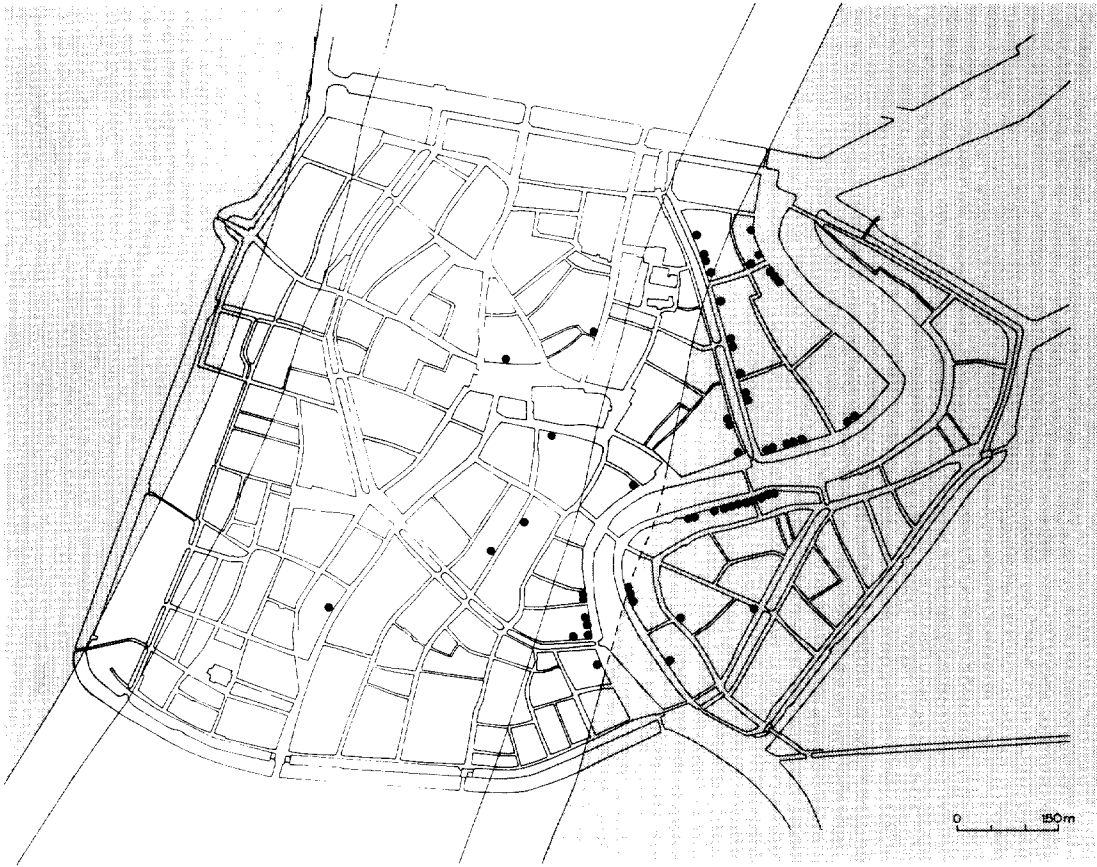
In de uiterste zuidwesthoek van de nieuwe stad had men een ruimte van ca. drie ha. opengelaten waar de ramen konden staan, lange rijen houten stellages bestaande uit rechtopstaande palen die door dwarslatten aan elkaar verbonden waren. Aan de op deze latten bevestigde haken werden de gevulde lakens nat opgehangen, waarna zij door middel van een windas gerekt en gespannen werden en in de zon konden drogen. In 1610 verdwenen de ramen uit de stad toen het stadsbestuur besloot ze buiten de muren te plaatsen om zodoende ruimte te creëren voor een 250-tal woningen. Dat het aanbod van textielarbeiders soms groter was dan de vraag en dat werkloosheid in deze sectoren niet onbekend was blijkt uit een keur van 1390-1405⁵¹. Hierin beveelt het stadsbestuur al degenen die werk in de textiel zochten zich 's morgens vroeg te verzamelen op het kerkhof van de Sint Gangolfskapel bij het Oude Gasthuis op de Botermarkt (afb. 13, nr. 4). Streng gescheiden van elkaar, de vrouwen op het oostelijk gedeelte, de mannen op het westelijk gedeelte, moest men hier wachten tot een der lakenhandelaren hen werk zou aanbieden.

De Scheepmakersdijk (afb. 13, nr. 13) en in iets mindere mate de Spaarnwouderstraat (afb. 11, nr. 23) bezaten het monopolie op de scheepsbouw. De bewoners van deze straten hadden bijna allen een eigen scheepswerf of waren werkzaam in van de scheepsbouw afhankelijke toeleveringsbedrijven, zoals houtzagerijen. Op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer van ca. 1560 en die van Thomas Thomaszoon van 1578 (afb. 6) is goed te zien dat de woningen van de scheepsbouwers en hun scheepswerven een geheel vormden en dat deze werven achter de woningen lagen aan het Spaarne. Zoals gezegd is de scheepsbouw in de loop van de 15de eeuw sterk achteruitgegaan, maar zij heeft toch ook na die tijd tot op de dag van heden een stempel op deze buurt weten te drukken.

De arbeiders in de bierbrouwerij woonden, voor zover duidelijk, niet geconcentreerd in een

⁵⁰ Rechtsbronnen der stad Haarlem. J. Huizinga (ed.), *Werken Oud-vaderlands Recht*, 2e reeks 13, 's-Gravenhage 1911, 315, 317, 326, 327, 329.

⁵¹ Rechtsbronnen, *o.c.*, 1911, 102.

Afb. 14. Overzicht van de brouwerijen in 1543 aan de hand van het Belastingkohier van de Tiende Penning van 1543. (IPP.)

bepaalde straat of stadsdeel, maar zaten verspreid over de gehele stad. Hun opdrachtgevers, de brouwers, daarentegen, woonden bijna allen aan het Spaarne en aan de oostzijde van de Bakenessergracht (afb. 14), een vanzelfsprekende keuze overigens, daar het water van de gracht en van het Spaarne lange tijd door de brouwers gebruikt werd bij de bereiding van het bier. Met name het stukje Spaarne tussen de Gravestenenbrug (afb. 13, nr. 11) en de Hoogstraat (afb. 13, nr. 10) werd bijna geheel door brouwers in beslag genomen.

Evenals bij de ververs, vollers en scheepsbouwers vormden de woning van de brouwer en zijn brouwerij een geheel. De brouwer was zelfs verplicht, wilde hij zijn bedrijf uitoefenen, bij zijn brouwerij te wonen, zoals in een keur van 1501 staat te lezen⁵². Aangezien de brouwerijen

grote complexen waren die meestal achter het woonhuis lagen, betekende dit dat de brouwers enorme panden bezaten die zich ver naar achteren uitstrekten. Dit is nog duidelijk af te lezen van het oudste kadastraal minuutplan van 1822 (afb. 4) waar de percelen aan de oostzijde van de Bakenessergracht en langs het Spaarne opvallen door hun breedte en lengte.

De sociale samenstelling van de bewoners van het oude stadscentrum veranderde weinig. Zij bestond voornamelijk uit adellijke families, kooplieden, ambachtlieden, met name zij die hoog gekwalificeerd waren, zoals borduurwerkers, schilders, goud- en zilversmeden en mensen die in de gezondheidssector werkzaam waren, zoals barbiers, apothekers en chirurgijns. In de loop van de 14de en 15de eeuw voegden zich bij hen de grote textielondernemers en de vele geestelijken die verbonden waren aan de talrijke kloosters en kapellen die in deze periode

⁵² Rechtsbronnen, *o.c.*, 1911, 198.

gesticht zouden worden. Hun komst accentueerde nog sterker het onderscheid tussen de nieuwe stadswijken waar voornamelijk arbeiders woonden en de oude stad die het exclusieve woongebied van de hoogste maatschappelijke groeperingen was geworden.

c. *De openbare gebouwen*

De economische expansie had tot gevolg dat niet alleen het stadsbestuur over grote inkomsten kwam te beschikken waardoor het de bouw van nieuwe openbare gebouwen kon financieren, maar ook dat in de handel en industrie rijk geworden burgers het zich konden permitteren goede werken te verrichten, hetgeen in die tijd vooral betekende het financieren van de bouw van kerken, liefdadigheidsinstellingen en kloosters of het onderhouden en begunstigen van reeds bestaande geestelijke of charitatieve instellingen.

Een der meest spectaculaire bouwprojecten was de bouw van het huidige stadhuis aan de Grote Markt. Omstreeks het jaar 1350 moet een enorme brand Haarlem geteisterd hebben waarbij een groot deel van de stad in de as werd gelegd, waaronder de grafelijke hof aan de markt en het daarachter gelegen klooster van de Dominicanen. Na de brand besloot de graaf zijn hof niet meer op te bouwen, maar stond in plaats daarvan de grond waarop de hof gestaan had af, deels aan de stad, deels aan de Dominicanen. De stad gebruikte de grond voor de bouw van een nieuw stadhuis ter vervanging van haar oude stadhuis dat waarschijnlijk eveneens bij de brand verloren was gegaan⁵³. Opmerkelijk is dat men bij de bouw van het nieuwe stadhuis zich niet heeft gehouden aan de bestaande rooilijn, maar dat men het gebouw enige meters naar voren heeft laten uitspringen, waardoor de voortgang van het verkeer op de oude landweg ernstig belemmerd werd. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat de oude landweg zijn oorspronkelijke functie verloren had. Niet langer diende hij tot grote doorgaande weg maar veeleer om het handels- en marktverkeer van en naar de Grote Markt te leiden, omdat de markt in deze tijd het economisch middelpunt was geworden van een groot gebied en een duidelijke centrumfunctie had gekregen ten opzichte van de vele dorpen die op de strandwal en in het aan beide zijden van deze

wal gelegen veengebied tot ontwikkeling waren gekomen. Over de geschiedenis van andere openbare gebouwen zijn wij minder goed ingelicht. Op een gegeven moment worden zij in de bronnen genoemd, maar wanneer zij precies gebouwd zijn is niet duidelijk. In 1386 wordt de op de hoek van de Spekstraat (afb. 10, nr. 6) en de Warmoesstraat (afb. 11, nr. 19) gelegen Vleeshal genoemd, in 1390 de Doelen bij de stadsmuur in het zuidwesten, in 1390-1405 de Waag bij de Damstraat (afb. 10 nr. 4) en in 1418 het Wanthuis of Lakenhal (ligging onbekend).

d. *De kerken en kapellen*

Wat op de tijdgenoten misschien de meeste indruk heeft gemaakt, is de bouw van de Grote Kerk geweest op de Grote Markt. In de jaren negentig van de 14de eeuw werd de eerste steen gelegd en het heeft ruim een eeuw geduurd voordat men met het werk klaar was.

Naast deze aan Sint Bavo gewijde kerk, die als parochiekerk fungeerde voor de gehele stad en een aantal naburige plattelandsgemeenschappen, stonden verspreid over de stad verscheidene andere kerkgebouwen. Deze kerken en kapellen hebben echter nooit dienst gedaan als parochiekerk, maar zij waren dependances van de Sint Bavo en stonden onder supervisie van de vice-cureit van de Sint Bavo. De burgerij had deze kerken en kapellen op haar kosten laten bouwen zodat men hier eenvoudige godsdienstoefeningen kon laten verrichten, zonder elke keer naar de parochiekerk te hoeven gaan. De wordingsgeschiedenis van de meeste dezer kerkjes is niet meer na te gaan. Noch van de Heilig Kruiskapel bij de Melkbrug (afb. 13, nr. 9), van de Onze Lieve Vrouwe- of Kamperkerk op de hoek van de Essenstraat en de Haasstraat (afb. 13, nrs. 6, 7), van de Sint Remigiuskapel op het einde van de Kleine Houtstraat (afb. 11, nr. 21), van de Sint Gangolfskapel op de Botermarkt (afb. 13, nr. 4), van de Onze Lieve Vrouwekerk in de Bakenesserstraat (afb. 12, nr. 16), van de Sint Jacobskapel in de Hagestraat noch van de Onze Lieve Vrouwekapel bij de Langebrug aan de overzijde van het Spaarne (afb. 13, nr. 8) is de precieze stichtingsdatum bekend. Alleen van de Sint Anthoniskapel bij de Schalkwijkerpoort en van de Sint Nicolaaskapel bij de Spaarnwouderpoort kennen wij de stich-

⁵³ De ligging van Haarlems oudste stadhuis is onbekend. De traditie wil dat het hoekhuis op de Grote Markt, Sme-

destraat, de Hoofdwacht geheten, voor 1350 als stadhuis heeft gefungeerd. Bewijzen hiervoor ontbreken.

tingsdata, respectievelijk 1440 en 1450. Het is opvallend dat geen van deze kerken en kapellen nu nog in het stadsbeeld zijn te herkennen. Alleen de Onze Lieve Vrouwe- of Bakenesserkerk met haar sierlijke toren bestaat thans nog.

e. *De weldadigheidsinstellingen*

De vele liefdadigheidsinstellingen die Haarlem in 1450 telde zijn voornamelijk op initiatief van rijke burgers gesticht. Met name het funderen van al of niet van eigen kapelletjes voorziene gasthuizen, waar ouden van dagen en hulpbehoevenden verpleegd en opgevangen konden worden, werd door velen nagestreefd. Haarlems oudste gasthuis, waarvan de stichtingsdatum onbekend is, maar dat reeds in 1307 genoemd wordt, had oorspronkelijk echter niet de functie van charitatieve instelling, maar diende om reizigers die na het sluiten der poorten de stad niet meer konden binnegaan, onderdak te geven. Vandaar dat dit gasthuis, sedert 1335 het Oude Gasthuis genoemd, ter onderscheiding van het Nieuwe Gasthuis aan het Verwulft (afb. 13, nr. 5), aanvankelijk buiten de stadspoort lag aan de grote landweg.

De tien gasthuizen die Haarlem in 1450 binnen haar muren herbergde, lagen als volgt verspreid: Het Oude of Sint Gangolfgasthuis op de Botermarkt (1307), het Nieuwe of Sint Elisabethgasthuis op het Verwulft (afb. 13, nr. 5) (1335), het Sint Remigiusgasthuis bij de Kleine Houtpoort (afb. 11, nr. 21) (vóór 1386), het Sint Jansgasthuis aan het einde van de Lange Wijngaardstraat (afb. 11, nr. 4) (1390), het Heilig Geestgasthuis op de hoek van de Krocht en de Kruisstraat (afb. 10, nr. 2) (1394), het Sint Barbaragasthuis in de Jansstraat (vóór 1418) (afb. 10 nr. 3), het Sint Cornelisgasthuis op de hoek van de Cornelissteeg (afb. 11, nr. 28), Grote Houtstraat (tussen 1408-1422), het Sint Jacobsgasthuis in de Hagestraat (1436), het Onze Lieve Vrouwegasthuis in de Vrouwestraat op Bakenesse (afb. 13, nr. 12) (1440) en het Sint Anthoniegasthuis bij de Schalkwijkerpoort (1440). Zoals bij de meeste steden lag het leprooshuis, waar melaatsen en lijdensaan andere besmettelijke ziekten verpleegd werden, ver buiten de bebouwde kom. Het bijzondere van het aan de Kruisweg gelegen leprooshuis van Haarlem was dat het sedert 1413 diende tot schouwplaats voor alle melaatsen in Holland en Zeeland, hetgeen betekende dat iedereen van wie vermoed werd dat hij of zij melaats was,

naar Haarlem moest gaan om zich in het leprooshuis te laten onderzoeken.

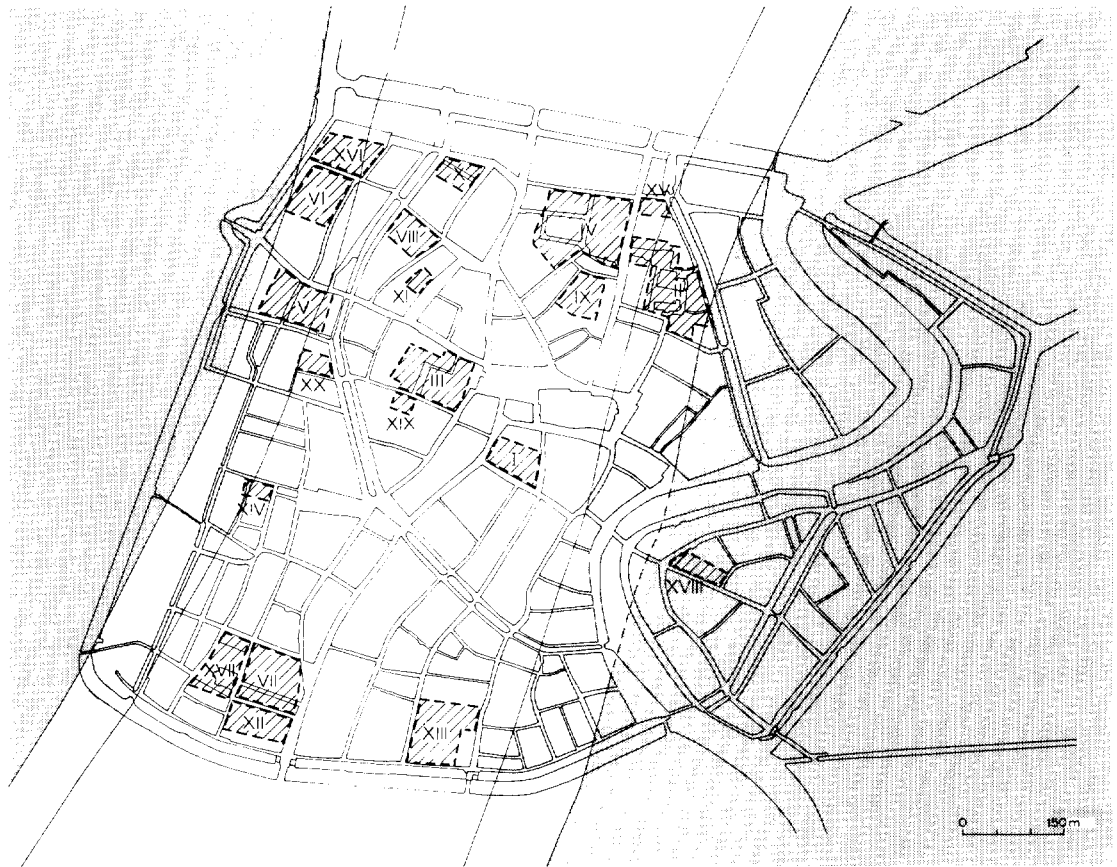
f. *De kloosters.* (afb. 15)

Nog meer dan al deze gasthuizen en hun kapelletjes hebben de kloosters een stempel gedrukt op de ruimtelijke structuur van de stad. De tweede helft van de 14de eeuw en de gehele 15de eeuw geven een expansieve groei te zien van kloosters in bijna alle steden der Nederlandse gewesten. Enige honderden kloosters zijn in deze periode gesticht, niet alleen omdat voldoende kapitaal ter beschikking kwam om de bouw van kloosters te bekostigen, maar ook omdat in deze anderhalve eeuw een voornamelijk door de Moderne Devotie geïnspireerd religieus enthousiasme de samenleving doordrenkte.

Een door velen gehuldigde opvatting is dat de ligging van een klooster in de stad en de naam van de stichter het moment van stichting verraden⁵⁴. Die kloosters die in het centrum en aan de hoofdstraten van de stad gelegen zijn en die door de landsheer of door adellijke families zijn gesticht, behoren, zo zegt men, tot de oudste kloosters uit de 13de en eerste helft van de 14de eeuw, enerzijds omdat de steden in die tijd nog in hun eerste ontwikkelingsfase verkeerden zodat er nog genoeg ruimte voor kloosters in het centrum was, anderzijds omdat de landsheer en de riddermatige families toen de enige kapitaalkrachtige figuren waren die de bouw van zulke bouwprojecten konden financieren en die bovendien dikwijls grote delen van de stedelijke grond in eigendom of in leen hadden. Kloosters die aan de periferie van de stad of in de buitenwijken gelegen zijn en die door het stadsbestuur of door mensen uit de burgerij zijn gesticht, dateren daarentegen meestal uit de tweede helft van de 14de en uit de 15de eeuw.

Wat Haarlem betreft gaat deze stelling zeker op (afb. 15). De vier oudste kloosters, het Carmelietenklooster (1249), het Begijnhof (1271), het Dominicanenklooster (tussen 1287-1296) en de Commanderie van Sint Jan (1310) zijn alle gelegen in het hartje van de stad aan de grote straten en zijn ofwel door de graaf zelf ofwel door adellijke lieden gesticht. Na de bouw van laatstgenoemd klooster zou het bijna driekwart eeuw duren voordat in Haarlem opnieuw

⁵⁴ Zie bijvoorbeeld I. H. van Eeghen, *Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam van de 14e tot het eind der 16e eeuw*, Amsterdam 1941.

Afb. 15. Overzicht van de kloosters in 1578. I. Carmelieten (M) (1249), II. Begijnhof (V) (1271), III. Dominicanen (M) (tussen 1287-1296), IV. Commanderie van St. Jan (M) (1310), V. Zijklooster (V) (1372), VI. Witte Heren (M) (1414), VII. St. Michiel (V) (1414), VIII. St. Ursula (V) (1417), IX. St. Cecilia (V) (1420), X. St. Margaretha (V) (1446), XI. St. Catharina (V) (1446), XII. St. Clara (V) (1450), XIII. Minderbroeders (M) (1456), XIV. Barrevoetzusters (V) (1465), XV. St. Maria (V) (1468), XVI. St. Maria Magdalena (V) (1474), XVII. St. Anna (V) (1485), XVIII. St. Augustinus (M) (1490), XIX. Cellebroeders (M) (1496), XX. Vrouwebroerissen (V) (?) (IPP.)

kloosters gesticht zouden worden. Tegen die tijd was de oude stad echter zo volgebouwd dat deze kloosters genoeg moesten nemen met een plaats op de tweede rang of met een locatie in een der buitenwijken. Het Zijklooster in de Zijkstraat (vóór 1372) opent de lange rij van nieuwe kloosters, gevolgd door het Witte Herenklooster in de Witte Herenstraat (1414), het deftige Sint Michielsklooster dat voornamelijk rijke burgerdochters en meisjes van adellijke afkomst opnam, in de Gierstraat (1414), het Sint Ursula- of Elfduizend Maagdenklooster in de Ursulastraat (1417), het Sint Ceciliaklooster in de Morinnesteeg (1420), het Sint Margarethaklooster in de Lange Margarethastraat (1440), het Sint Catharinaklooster op de Nieuwe

Groenmarkt (1446) en het Sint Claraklooster in de Grote Houtstraat (ca. 1450).

Na 1450 zouden nog acht kloosters gesticht worden, op twee uitzonderingen na alle in de Nieuwstad gelegen: het Vrouwebroerissenklooster aan de Oudegracht (stichtingsdatum onbekend), het Minderbroederklooster op het Groot Heiligland (1456), het Barrevoetzusterklooster in de Barrevoetesteeg (1465), het Sint Mariaklooster aan de Bakenessergracht (1468), het Sint Maria Magdalenaklooster aan de Kinderhuisvest (1474), het Sint Annaklooster in de Lange Annastraat (1485), het Sint Augustinus-klooster in de Hagestraat (1490) en het Cellebroederklooster in de Jacobijnesteeg, het laatste in Haarlem gestichte klooster (1496).

De meeste kloosters namen grote terreinen in beslag die door 1½ à 2 meter hoge stenen muurtjes aan het oog van de buitenwereld waren onttrokken. Binnen deze omsloten ruimten lagen naast de traditionele kloostergebouwen vaak moestuinen, boomgaarden en bleekvelden. Bovendien bezaten de meeste kloosters een eigen kapel, soms zelfs een kerkhof.

De vogelvluchtkaart van Thomas Thomaszoon van 1578 (afb. 6) is de beste maar tevens ook de laatste getuige van de enorme invloed die de Haarlemse kloosters op het stadsbeeld hebben uitgeoefend. Drie jaar later zou de stad namelijk op alle kloosters, met uitzondering van de Commanderie van Sint Jan en het Begijnhof, beslag laten leggen, waarna het merendeel verkocht en afgebroken zou worden. Een opmeting van de kloosterterreinen aan de hand van de zeer gedetailleerde kaart van Thomas Thomaszoon leert ons dat de 20 kloosters die de stad in 1578 telde ongeveer 10% van het totale stadsoppervlak innamen (zie afb. 15).

Een dergelijk hoog percentage is echter geenszins uniek. In 1578 telde Amsterdam binnen de Singel en de Kloveniersburgwal eveneens 20 kloosters, die zelfs iets meer dan 16% van de totale beschikbare ruimte binnen voornoemde grachten in beslag namen. Amersfoort daarentegen had in 1560 slechts zes kloosters binnen haar muren, maar door deze kloosters werd niettemin 9½% van het gehele stadsoppervlak geoccupeerd. De meeste kloosters zouden op het einde van de 16de eeuw uit het stadsbeeld verdwijnen. Slechts enige straatnamen herinneren ons eraan. Van een paar kloosters zijn de belangrijkste gebouwen blijven staan omdat zij voor andere doeleinden gebruik konden worden, zoals het Minderbroederklooster dat aan het Sint Elisabethsgasthuis toeviel, het Cellebroederklooster waarin de Latijnse School gevestigd werd en het Sint Maria Magdalena-klooster dat tot pesthuis werd ingericht.

SUMMARY

The authors approach the town plan of medieval Haarlem on the basis of research in archeology and comparative urban history. The fact that the town is situated on a narrow dune ridge in the midst of a peaty area, determined the grid of parallel north-south streets, resembling that of the town of Groningen which is situated on a narrow extension of the Hondsrug. Haarlem's dune ridge was already inhabited in prehistoric times; for the Middle Ages, occupation can first be demonstrated in the Carolingian period, although one can only guess at the form of this agrarian settlement. The scanty information from the eleventh and twelfth centuries suggests that in about 1100 the Count of Holland founded a *curtis* with a church at the place where the Spaarne and the old causeway on the dune ridge converge. This *curtis* is comparable to, among others, the imperial, later episcopal court in the town of Groningen around 1100. The court of Haarlem, with its *ministeriales*, some of whom were armed and served as *milites*, had an important function in the formation of the counts' territory, i.e., not only in the pacification of Kennemerland and West Frisia but also in the reclamation of the surrounding peaty land. Probably we must credit the castle of Aalbrechtsberg with an almost equally important role. This castle of the counts, situated northwest of Haarlem, also dates from the beginning of the twelfth century, but has now disappeared and to a great extent still remains to be investigated. A market was able to develop near the court of Haarlem because of its location on the Spaarne and the highway. In the immediate vicinity lived the *ministeriales* (and later the nobility in tower-shaped houses which were fortified and made of brick), who showed a preference for the north side of this market. On the south side and alongside the west bank of the Spaarne,

primarily trade and industry developed in the thirteenth century. Haarlem received municipal rights in 1245; it was probably after 1274 that the town wall, built of brick and about 1450 metres long, was built. Moreover, by the thirteenth century, the town already included three religious institutions, two of which were friaries, situated in the immediate vicinity of the count's palace, which was at that time still entirely built of wood. In the thirteenth century Haarlem was noticeably smaller (30 ha.) than, for example Dordrecht and Zierikzee.

In the fourteenth century, as a result of the flourishing beer and textile industries, Haarlem developed into one of the most prosperous, largest and fastest growing towns of the County of Holland and Zeeland. This led to the growth of new suburbs, the subdivision and development of which were carried out according to a pattern based on many small roads which were used to lead traffic to the main grid with its north-south oriented arteries. In fact, this regularity of streetplan appears in many fourteenth and fifteenth century extensions in other towns. At the end of the fourteenth century the new suburbs were enclosed by a wall (more than three kilometres long), after which the total town area was about 100 hectares. Despite this great expansion, the Grote Markt remained the civic centre. The increased prosperity enabled the town government to undertake an ambitious building program. Nor did the citizenry fail to leave its mark, with its foundation of many chapels, charitable institutions and monasteries. The last, in particular, grew quickly in number, so that at the end of the fifteenth century the town had twenty monasteries occupying about 10% of the total area of the town within the walls. Unlike in most other towns, these churches and monasteries have now completely disappeared from the urban scene of Haarlem.

ARCHITECT, KUNSTENAARS EN AMBACHTSLIEDEN ROND EEN PATRIOTSE FEESTTEMPEL TE HAARLEM

P. LUYKX

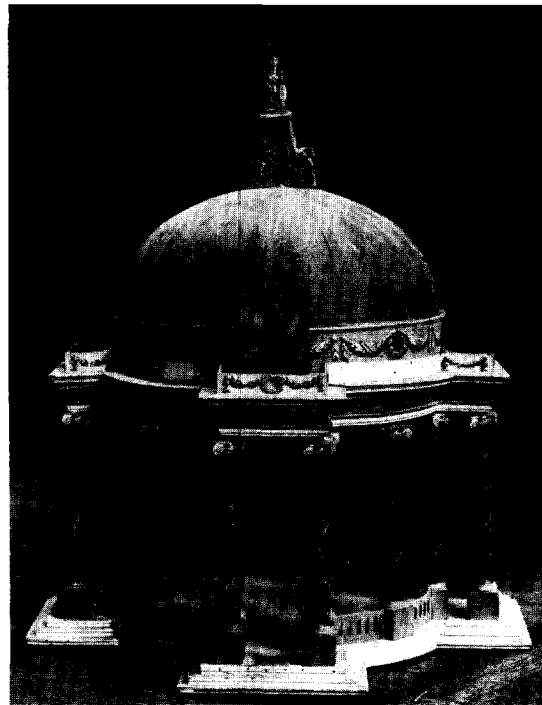
In het in 1971 verschenen boekje „Haarlem Vroeger en Nu” van de hand van de Haarlemse stadsarchivaris drs. J. J. Temminck¹ wordt ruime aandacht besteed aan de zo roerige periode van de Patriotten tegen het einde van de achttiende eeuw. Een zeer belangrijk feit in die dagen was de bekrachtiging van een nieuw regeringsreglement op de Haarlemse Grote Markt op 7 september van het jaar 1787. Hierbij werd Haarlem de eerste stad in de Republiek, waar de burgerij een — zij het nog beperkte — invloed kreeg op de verkiezing van het stedelijk bestuur, een eerste begin van democratie dus.

Als illustratie is er een afbeelding bijgevoegd van een maquette, bewaard in het Frans Halsmuseum, van de feesttempel oftewel amphitheater, die voor deze gebeurtenis op de Grote Markt was opgericht (afb. 1). Hoewel van de tempel ook andere documenten zoals beschrijvingen en afbeeldingen tot ons zijn gekomen, is het toch deze maquette die van dit voormalige bijzonder fraai specimen van gelegenheidsarchitectuur de meest directe indruk geeft.

Het van linden- en eikenhout vervaardigde model, 46 cm hoog, is fraai beschilderd. Het bestaat uit een rondbouw met jonische zuilen, die aan 4 zijden is voorzien van uitspringende portieken, ookwel exedra's genaamd. Iedere portiek draagt een opzetstuk dat versierd is met het blazoen van één van de 4 regimenten, die tijdens de plechtigheden rond het gebouw stonden opgesteld. De tempel staat op een podium met trappen.

De koepel, waarvan de tamboer met festoenen is versierd draagt het beeld van de Vrijheidsgodin, symbool van de Patriotse beweging. De sokkel van dit beeld draagt het oude en nieuwe stadswapen. Omtrent de schaal waarin de maquette is gemaakt is niets overgeleverd. Van de oorspronkelijke tempel vermeldt een

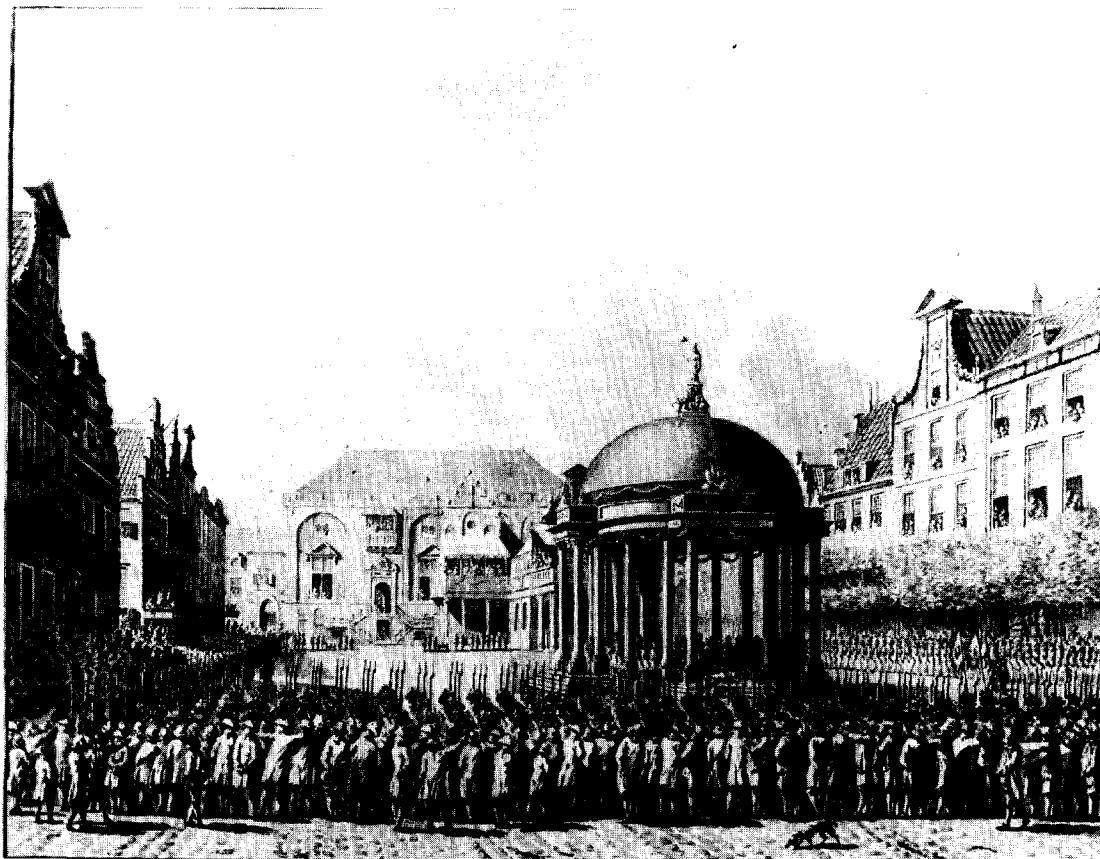
vroedschapsverslag dat deze „rond zijnde Veertig voet diameter had” omgerekend in meters is dit ca. 11,32 m. Of de uitspringende portieken hierbij meegerekend zijn of niet is onduidelijk. Aangezien wij geen ontwerp-tekening meer bezitten is niet te controleren of de verhoudingen der verschillende onderdelen van de maquette geheel volgens het ontwerp zijn. Een mogelijke schaal zou die van 1:40 kunnen zijn, waarbij dan het oorspronkelijke gebouw een totale hoogte van ca. 18 m zou hebben gehad. Het blijft echter bij globale gissingen. Blijkens de be-

Afb. 1. Houten model van de feesttempel op de Grote Markt. Collectie Frans Hals Museum.

(Foto K.H.I. Utrecht, G. Th. Delemarre)

¹ J. J. Temminck, *Haarlem Vroeger en Nu*, Haarlem 1971, 70-71.

Afb. 2. Plechtige beëdiging van het Regeringsreglement op de Grote Markt te Haarlem op 7 Sept. 1787. Tekening in O.I.-inkt door Vincent van der Vinne. Collectie G.A. Haarlem. (Foto K.H.I. Utrecht, G. Th. Delemarre)

schrijving in een catalogus van het museum² is de maquette vervaardigd door de timmerman Jacobus Martens. In de Thesauriersrekeningen van het jaar 1787 komt een betaling voor aan Martens van 131 gulden en 10 stuivers, die betrekking kan hebben op het maken van de maquette. In een naamlijst van gildebroeders van het Haarlemse timmermansgilde over de jaren 1658-1797, achter in het kasboek over de jaren 1727-1805, wordt op 21 februari 1784 deze Jacobus Martens opgetekend. Jacobus Martens moet een gerenommeerd vakman zijn geweest, want zijn naam komt voor onder de 14 firma's die het timmerwerk verzorgden aan het Teyler-

hofje, een markante schepping van de Amsterdamse architect Leendert Viervant³.

Dat Viervant bij het tot stand komen van de feesttempel heel direct was betrokken bleek bij het verder doorkijken van de Thesauriersrekeningen. De betreffende post luidt aldus: „Leendert Viervant, Architect betaald de somme van een honderd negen en veertig guldens en zeventien stuivers voor 't concepieeren en 't maaken van een Teekening tot een Amphitheater op de Markt in dezen jaare 1787.”⁴ Deze tekst laat er geen twijfel over bestaan dat de in Haarlem reeds zeer bekende architect de ontwerper was van dit patriotisch monument. De tekening

² *Catalogus van Voorwerpen in het Frans Halsmuseum der Gemeente Haarlem*, 1924 nr. 1264.

³ *Teyler, 1778-1978, Studien en bijdragen over Teylers Stichting*

naar aanleiding van het tweede eeuwfeest, Haarlem 1978, 203 noot 8.

⁴ G. A. H., *Rek Thesaur.* 1787, p. 157.

BEËEDIGING VAN HET REGEERINGS-REGLEMENT,
der Stad Haarlem, op den 5ten September 1787.

Afb. 3. Beëdiging van het Regeringsreglement. Kopergravure door J. de Wit en P. H. Jonxis naar W. Hendriks.
(Foto K.H.I. Utrecht, G. Th. Delemarre)

waarvan gewag wordt gemaakt, schijnt verloren te zijn gegaan. In een besluit van de vroedschap om de „Tent” op de Markt te plaatsen, wordt eveneens van deze tekening gesproken zonder dat Viervant daarbij wordt genoemd. Overigens komt Viervant nog voor in een betaling aan een zekere Aert van Ringelsteijn voor de koetsen die hij blijkbaar had verhuurd ten gebruike door de architect. Zoals reeds even is aangetipt was Leendert Viervant in Haarlem al zeer bekend geworden als architect van een Museum en een hofje in opdracht van Pieter Teyler van der Hulst en zijn kring, waar een echt patriotse geest heerste. Het was dan ook

niet te verwonderen dat juist hem deze bijzondere opdracht van het patriots stadsbestuur ten deel viel.

Evenals in zijn andere Haarlemse scheppingen toont Viervant zich met deze feesttent een vertegenwoordiger van het frans beïnvloede neo-klassicisme oftewel Lodewijk XVI-stijl. Het idee van een rondbouw met portieken kan de architect gehaald hebben uit het destijds zeer verbreide plaatwerk „Recueil Élémentaire d'Architecture” van de Franse architect Jean François de Neufforge⁵. Het boek, dat door Viervant op enige ontwerp tekeningen wordt vermeld, was in het bezit van diens oom de ar-

⁵ J. F. de Neufforge, *Recueil élémentaire d'Architecture*. Paris 1757-1780. Over de Neufforge en Husly: C. C. G. Quarles van Ufford, *Catalogus van overwegend Amsterdamse*

architectuur- en decoratieontwerpen uit de achttiende eeuw. (Dissertatie Utrecht 1972), 12.

chitect Jacob Otten Husly. Speciaal het supplement van Cahier VI bevat vele afbeeldingen van ronde tempelachtige gebouwtjes.

Overigens was Leendert Viervant niet de enige architect in de Republiek die speciale patriotische opdracht kreeg. Voor de feestmaaltijd die op 24 April 1786 in de Rotterdamse Doelen werd georganiseerd ter gelegenheid van het bezoek van de Franse gezant, was door de Rotterdamse architect Jan Giudici een speciale zaal ontworpen⁶. Blijkens een tekening door N. Muys prijkten op de tafel zeer opmerkelijke sierstukken, waaronder een ronde tempel in korintische stijl. Het is zeer wel mogelijk dat Giudici ook voor dit soort versieringen de ontwerpen geleverd heeft. Van de overige kunstenaars en ambachtslieden, betrokken bij de bouw van het Amphitheater, wier namen ik in de rekeningen vond, is de belangrijkste Carel Sertori(e). Sertori kreeg als „pleysterwerker” 57 gulden en 7 stuivers betaald voor het maken van het vrijheidsbeeld dat zoals reeds vermeld de koepel bekroonde⁷. Pleisterwerkers of -gieters maakten voor verzamelaars of tekenacademies afzietsels van — veelal klassieke — beelden en ook anatomische modellen. Speciaal de Italianen waren in dit vak bedreven.

De achternaam van deze kunstenaar verraadt een Italiaanse afkomst en bij onderzoek op het Amsterdamse gemeentearchief bleken mijn vermoedens juist te zijn. In het Meestergildeboek van het Sint Lucasgilde uit de jaren 1750-1781 staat op 9 Mei te lezen: „Carel Sertorie heeft Pleijstergieten Proef gedaan, het Gild gekocht, het Gild het regt voldaan, Sijn burgerssedul vertoont”⁸. In het poortersboek uit de jaren 1757-1767⁹ vond ik de kunstenaar op dezelfde datum ingeschreven met de vermelding „van Milano, beeldwerker”. Later, in 1798 wordt Sertori vermeld onder de leden van het gilde die hun bijdragen voor begravingen hadden voldaan¹⁰. Bij de opgaven van de ontvangsten van het gilde wordt op 9 februari 1803 die van Sertori's begrafenis vermeld¹¹. In overeenstemming hiermede zijn de gegevens van het be-

graafboek van het Sint Anthoniekerkhof, volgens welke Carel Sertori op 23 januari van genoemd jaar op 72-jarige leeftijd is overleden. Als laatste woonadres staat de Nes bij de Langebrugsteeg vermeld.

Met grote waarschijnlijkheid kan onze kunstenaar geïdentificeerd worden met de Carel Sertori die opduikt in de Doopregisters van de Katholieke parochiekerken. Hij staat daar vermeld als gehuwd met Anna Maria Grisanti of Chrisanti, naar de naam te oordelen vrijwel zeker een Italiaanse. In het doopboek van de Papegaaï staan 4 zoons opgetekend, geboren tussen 1756 en 1763. In dat van de parochie van de HH Johannes en Ursula op het Begijnhof staan 2 zoons en een dochter geregistreerd, geboren tussen 1766 en 1772. Van Sertori's artistieke activiteiten in Amsterdam is tot nu toe alleen iets bekend van werkzaamheden voor de stadstekenacademie. Toen deze instelling in het jaar 1788 enige gipsen beelden had verworven was Sertorie één van de pleistergieters die hieraan reparaties moesten verrichten. In 1806 kreeg zijn weduwe daarvoor een jaargeld.¹²

Behalve een pleistergietter waren er bij het maken van het amphitheater ook stucadoors betrokken. In de thesauriersrekeningen vond ik een betaling van 165 gulden en zes stuivers aan „Frans Casanova en Compagnie, stucadoors” voor „arbijdsloon en Materialen”¹³. Frans Casanova was in Haarlem geen onbekende. In 1786 had hij bij de bouw van het Teylerhofje belangrijke werkzaamheden verricht, waaronder het maken van de fraaie stuckapitelen van de wandpilasters in de directeurenkamer.¹⁴ Omtrent herkomst en woonplaats van deze ambachtsman met Italiaans klinkende naam heb ik tot nu toe geen vaststaande gegevens kunnen vinden. Dergelijke stucwerkerscompagnieën waren doorgaans zeer ambulante. Bovendien waren zij geen lid van een gilde zodat in de gildearchieven geen gegevens hierover bevatten. Een mogelijke aanwijzing voor een langere aanwezigheid van Casanova in Haarlem is het feit dat zijn weduwe Judith Riter aldaar op 10 februari in het Buitengasthuis overleed.¹⁵

⁶ A. C. Kersbergen, *6 Eeuwen Rotterdam*, Rotterdam 1941, 179 en 181. N.B. Soortgelijke kostbare architectonische tafelstukken waren te bewonderen tijdens de Alliantie-maaltijd gehouden op 27 Januari 1786 in de Garnalendoelen te Amsterdam. Zie hierover: H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam*, VI, Amsterdam 1932, 387 en 393.

⁷ G.A. H., Thes. Rek. 1787, p. 157.

⁸ G.A. A'dam, P.A. 366 inv. 1405.

⁹ G.A. A'dam, Poortersboek p. 165.

¹⁰ G.A. A'dam, P.A. 366 inv. 1413.

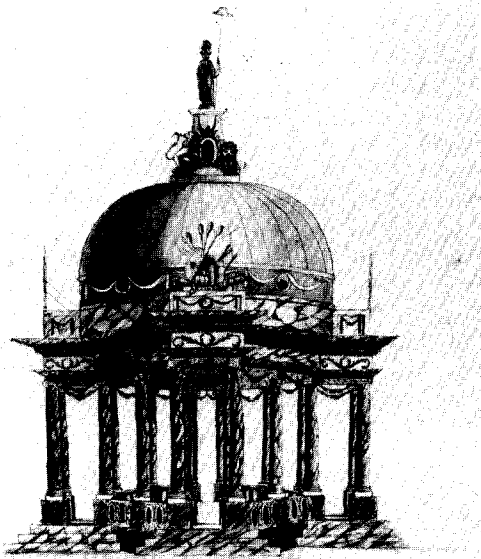
¹¹ id., P.A. 366, inv. 1414 p. 265.

¹² J. Offerhaus, „Van Isaac en Apollo,” *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 1979*, Haarlem 1980, 71 noot 44.

¹³ G.A. H., Thes. Rek. 1787, p. 161.

¹⁴ *Teyler 1778-1978*, 215 noot 10 en 204 noot 32.

¹⁵ G.A. H., Lijkreg. 1809-1811, fol. 51 verso.

De laatste te bespreken medewerker aan de bouw van de tempel is de beeldhouwer Dirk Schuurman. In een rekening wordt hem een som van 14 gulden betaald voor „16 stuks gesneede Festonnen.”

Afb. 4. Afbeelding van de Tempel op de Grote Markt. Aquarel door Joh. Enschedé II 1787. Collectie G.A. Haarlem. (Foto K.H.I. Utrecht, G. Th. Delemarre)

De laatste te bespreken medewerker aan de bouw van de tempel is de beeldhouwer Dirk Schuurman. In een rekening wordt hem een som van 14 gulden betaald voor „16 stuks gesneede Festonnen.”¹⁶ Het betreft hier vermoedelijk een gedeelte der ornamentale versierselen die blijkens de maquette en de afbeeldingen op verschillende plaatsen op het bouwwerk waren aangebracht. Als beeldhouwer komt Dirk Schuurman voor in het naamregister van het St.-Lucasgilde gerangschikt naar beroepen, en wel in het jaar 1772.¹⁷

Tenslotte komen wij aan de eigentijdse beschrijvingen en afbeeldingen. Goede informatiebronnen zijn: het belangrijke geschiedwerk „Vaderlandsche Historiën” van P. Loosjes (dl 39)¹⁸, voorts C. de Koning „Tafereel der Stad Haarlem”¹⁹, alsmede de „Opregte Haarlemsche Courant”²⁰ en tenslotte de verslagen van de Vroedschap.²¹ Bij allen wordt de pracht van

de feesttempel geroemd. Loosjes vermeldt als bijzonderheid dat het gebouw enige duizenden guldens had gekost. In het verslag van de vroedschap wordt medegedeeld dat de kolommen van marmer waren. Het is de vraag of dit laatste letterlijk is bedoeld of dat die zuilen er als van marmer gemaakt uitzagen: het ging slechts om een tijdelijk bedoeld gebouw.

Van de feestelijke gebeurtenis op de Grote Markt bestaan 2 afbeeldingen n.l. een tekening in O.I.-inkt door Vincent van der Vinne (afb. 2) en een kopergravure door J. de Wit en P. H. Jonxis naar Wijbrand Hendriks (afb. 3). Doordat zij ieder van een verschillend blikpunt zijn gemaakt, geven zij tesamen een volledig beeld. Duidelijk is te zien dat de regimenten gericht stonden naar de 4 portieken die, zoals reeds gezegd, waren versierd met hun blazoenen.

Verder bestaan er nog enige tekeningen, van meer amateuristisch karakter, van de tempel op zich. Eén van deze tekeningen (afb. 4) is van de hand van Johannes Enschedé II (1750-1799). De tekenaar, lid van het vermaarde drukkersgeslacht en doctor in de letteren en rechten, was een vooraanstaand patriot en als zodanig lid van de provisionele stadsregering en municipaliteit.²² Bij de plechtigheden had hij als eerste lid van de krijgsraad de taak aan de vroedschap te vragen of zij bereid waren het regeringsreglement „met Solemnelen Eede” te bekrachtigen.²³

Het onderschrift op de tekening vermeldt, evenals de eigentijdse literatuur het snelle einde van dit symbool van een beginnende nieuwe tijd. Kort na de feestelijkheden vielen de Pruisen de Republiek binnen om de oude orde te herstellen; met de patriottenbeweging werd korte metten gemaakt. De Haarlemse patriotten, die hoorden van gewelddadigheden tegen hun geestverwanten in andere steden bedreven, waren bang dat de tempel op de Grote Markt, die door de tegenpartij „Keezenhok” werd genoemd, wraakacties zou kunnen uitlokken. Zij vroegen het stadsbestuur maar zelf tot sloping over te gaan, hetgeen ook gebeurde.²⁴ Niets bleef ervan over dan een maquette en een herinnering.

¹⁶ G.A. H., Thes. Rek. 1787 p. 161.

¹⁷ G.A. H., Arch. St.-Lucasgilde no 191.

¹⁸ P. Loosjes, *Vaderlandsche Historiën* dl. 39, Amsterdam 1795, 370.

¹⁹ C. de Koning, *Tafereel der stad Haarlem en derzelver geschiedenis van de vroegste tijden af tot op den tegenwoordigen toe*, dl 3, Haarlem 1808, 198 v.v.

²⁰ *Opregte Haarlemsche Courant*, 6 sept. 1787.

²¹ G.A. H., reg. res. 1787 inv. 81 pp. 188 en 194.

²² *Het Huis Enschedé 1703-1953*, Haarlem 1953, XIII.

²³ De Koning *o.c.*, 198.

²⁴ Loosjes, *o.c.*, dl. 39, 284.

SUMMARY

In 1787, the city of Harlem received new rights which permitted limited participation of the burghers in the choice of municipal authorities. To mark this event a handsome celebratory temple was built on the Grote Markt and inaugurated on September 7th of the same year. A maquette made of wood has been preserved in the Frans Hals Museum in Haarlem. The designer of the temple, or amphitheatre, was the Amsterdam architect Leendert Viervant, as shown by bills found in the records. Viervant, a brilliant representative of the Louis XVI style in The Netherlands, had acquired a reputation in and beyond Haarlem as the architect of that

city's Teyler Museum, which in its time was innovative.

Among the other artists who were involved in the realization of the festive temple the most famous was the stuccoer Carel Sertorie, an Italian by birth, who worked in Amsterdam and made the plaster statue of Freedom which crowned the dome of the building.

Shortly after the festivities the Prussians invaded the country, which meant the rapid end of all national liberties. Fearing reprisals, the municipal authorities had Viervant's creation torn down even before the arrival of the Prussian troops.

HET RIPPERDAPARK TE HAARLEM

EEN PROEVE VAN INVENTARISATIE

J. BART UITTENHOUT*

INLEIDING

Tijdens de monumenteninventarisatie in de jaren vijftig werden het Kenaupark en de villa's op het Bolwerk als monument gekwalificeerd. Het Ripperdapark, hoewel toch ook uit de tweede helft van de 19de eeuw daterend, viel echter deze eer niet te beurt. Eigenlijk een opmerkelijke zaak, daar de bebouwing toen nog het oorspronkelijke aanzien had bewaard. Ook latere verzoeken het ensemble alsnog te plaatsen op de monumentenlijst werden — tot op heden — niet gehonoreerd. Dergelijke verzoeken ketsen steeds weer af op het feit dat architectuuruitingen uit deze periode landelijk nog niet zijn geïnventariseerd en derhalve een totaalinzicht ontbreekt, zodat nog geen beslissingen genomen kunnen worden.

In het kader van de herinventarisatie werd in 1978 door Monumentenzorg Haarlem, bij wijze van proef, een historisch onderzoek op beperkte schaal ingesteld naar het Ripperdapark. De ontstaan-geschiedenis werd onderzocht; ook werd onderzoek gedaan naar de opdrachtgevers en architecten, de bouwdata en het oorspronkelijke aanzien, zoals dat blijkt uit de ontwerp-tekeningen en oude foto's. Tevens werd de huidige situatie door middel van foto's en aantekeningen vastgelegd. Deze wijze van inventariseren met het bijbehorende archiefonderzoek is uiteraard tijdrovend, maar waardevoller dan een bestudering van de objecten alleen. De resultaten zijn dan veelal onnauwkeurig en moeten in een later stadium vaak alsnog door archiefonderzoek gecorrigeerd en aangevuld worden. Deze inventarisatie van het Ripperdapark zou als voorbeeld kunnen dienen voor de inven-

tarisatie van de jonge architectuur in de Haarlemse binnenstad en de directe omgeving. De gegevens, die zo'n onderzoek oplevert, kunnen een overzicht geven van de architecten die binnen één stad werkzaam zijn geweest, een inzicht geven in bouwdata en oorspronkelijk aanzien van de bouwwerken, en tenslotte in architectuurstromingen.

HET RIPPERDAPARK TE HAARLEM

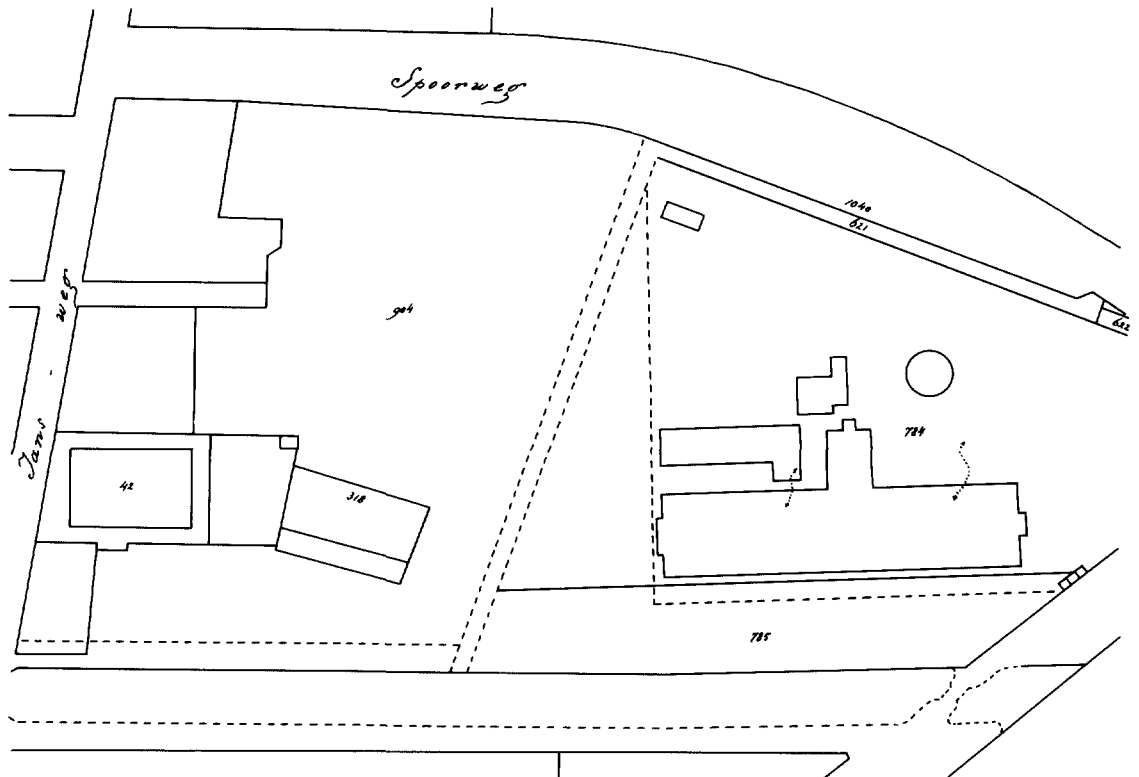
Het huidige Ripperdapark maakte vroeger deel uit van de gronden, die door de gemeente Haarlem vanaf 1834 in erfpacht waren uitgegeven aan de eigenaren van de fabriek „De Phoenix” (in het noord-oostelijk gedeelte van de Nieuwstad). Voordien was op deze plaats weiland dat door de schutterij en het garnizoen als exercitieveld werd gebruikt. In 1869 werd door de gemeente het voorstel gedaan aan de heren Previnair en Co., die toen eigenaren waren van de fabriek „De Phoenix”, om een gedeelte van deze grond weer af te staan, zodat, na demping van de Achternieuwegracht (nu Parklaan), dit terrein geschikt zou kunnen worden gemaakt voor uitbreiding van de gemeente t.b.v. woningbouw¹. Op afbeelding 1 staat het betreffende stuk grond aangegeven als nr. 904. Krachtens raadsbesluit van 13 april 1869, nr. 8, werden alle partijen het eens en werd besloten het omschreven terrein voor woningen geschikt te maken en het exercitieveld naar het gebied ten zuiden van de fabriek te verleggen. Kennelijk is in eerste instantie gedacht aan een soort tegenhanger van het Kenaupark en het Bolwerk (die in dezelfde periode bebouwd werden), omdat er sprake is van het plaatsen van een tiental

* Drs. J. Bart Uittenhout (geb. 23 augustus 1946) studeerde kunstgeschiedenis met als specialisatie architectuurgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Sinds 1978 is hij werkzaam bij de kunsthistorische afdeling van Monumentenzorg Haarlem. Daarnaast is hij secretaris van de Historische Werkgroep Haarlem en tweede secretaris van de Vereniging Haarlem. Publiceerde onder meer in

tentoonstellingscatalogi, jaarboeken van de Vereniging Haarlem, het boek „De Haarlemse Oude Gracht” en als redactielid in het Monumentenbulletin, een uitgave van Monumentenzorg Haarlem.

¹ Raadsbesluit 10 maart 1869 nr. 17. NB. Alle geraadpleegde archivalia berusten in het Gemeentearchief Haarlem.

HET RIPPERDAPARK TE HAARLEM

Afb. 1. Copie van kadastrale kaart uit 1869 waarop de grond waar het Ripperdapark zou worden gebouwd staat aangegeven als nr. 904. Uit stukken van het Repertoire 1869, Gemeentearchief Haarlem.

villa's in het aan te leggen park². De bijbehorende situatietekening kon echter tijdens het onderzoek niet achterhaald worden.

De gemeente besloot vervolgens advies in te winnen bij „De Commissie tot het ontwerpen van plans tot uitbreiding en verfraaying der Gemeente”, die zich allereerst de vraag stelde of het wel wenselijk was om dergelijke plannen te maken voor een nieuw aan te leggen park of wijk, terwijl er in het Kenaupark en op het Bolwerk nog grond genoeg over was om ter bebouwing uit te geven.

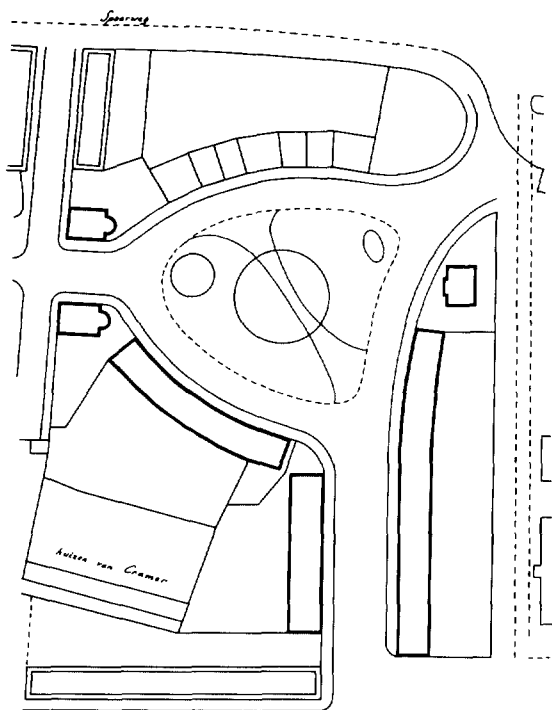
Zij kwam evenwel tot de conclusie dat een bepaald plan toch wel zin zou hebben omdat er, volgens haar, een behoefte bestond om woningen te doen bouwen, die een lagere huur zouden doen van *f* 400,— à *f* 600,— per jaar. Woningen met een dergelijke huurwaarde achtte zij voor het te stichten park geschikt, maar minder voor het Kenaupark of op het Bolwerk, omdat

de daar gebouwde of te bouwen woningen een hogere huurwaarde vertegenwoordigden vanwege de betere ligging.

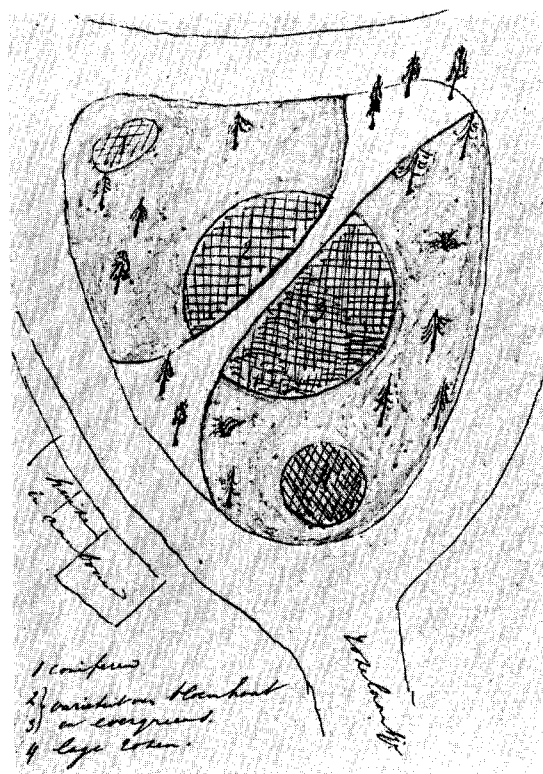
De commissie vreesde echter dat vrijstaande woningen of villa's die een huurwaarde zouden hebben van *f* 400,— à *f* 600,— zeer onaanzienlijk zouden zijn en deed daarom het volgende voorstel: „Wanneer men de woningen naast elkander plaatst en het plan zoodanig wijzigt, dat de gebogen lijn in eene halve cirkel worde veranderd (kennelijk wordt hier op het plan met het tiental villa's bedoeld) met eene tusschenruimte voor de passage door de nieuwe straat, thans het Rozenlaantje (nu Parkstraat) dan vermeenen wij dat de bezwaren zijn opgelost en dat men reden heeft te verwachten, dat de gronden ter bebouwing zullen worden aangevraagd”³. Met dit voorstel kwam de hoofdvorm van het park tot stand en zouden aldus later twee blokken woningen ontstaan, die de kern van het hui-

² Raadsbesluit 24 november 1869 nr. 7.

³ Raadsbesluit 24 november 1869 nr. 7.

Afb. 2. Copie van het plan voor de bebouwing van het Ripperdapark door J. E. v.d. Arend, behorende bij raadsbesluit van 15 februari 1871, nr. 9, Gemeentearchief Haarlem.

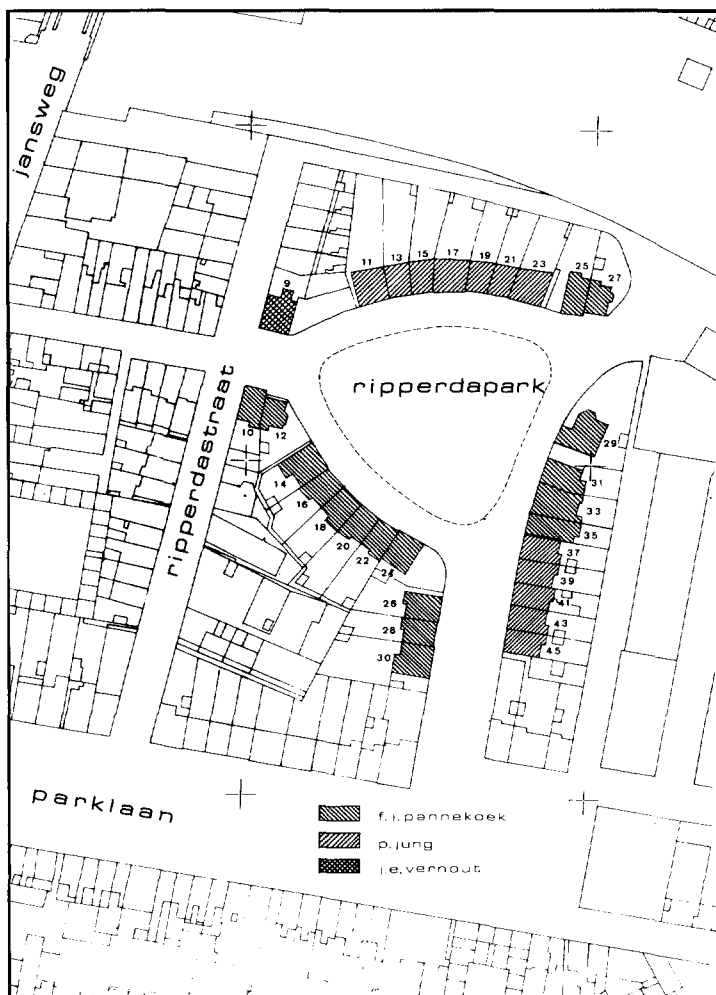
Afb. 3. Ontwerp voor het aan te leggen plantsoen in het Ripperdapark, behorende bij raadsbesluit van 15 februari 1871 nr. 9, Gemeentearchief Haarlem

dige park bepalen, n.l. het noordelijke (nrs. 11 t/m 24), die samen ongeveer een halve cirkel vormen met de holle zijde naar het oosten gericht, in het midden doorsneden door de huidige Parkstraat. De Commissie achtte echter het beeld dat het veld toonde zeer onaantrekkelijk, zodat zij vreesde dat niemand zich zou melden om daar eventueel te willen gaan bouwen en wonen. Daarom deed de Commissie het voorstel, dat, indien de gemeente dit stuk grond ter bebouwing wilde uitgeven, zij dit gebied aantrekkelijk zou maken door ophogen en het doen aanleggen van een plantsoen in het midden van het terrein, en d.m.v. paaltjes in de grond de te bouwen woningblokken af te bakenen, zodat eventuele gegadigden een inzicht in het plan zouden kunnen krijgen. Hiertoe werd door J. E. v. d. Arend — de toenmalige stadsarchitect — een plan opgesteld, waaraan de kosten van f 22.000,— voor het bouwrijp maken verbonden waren (afb. 2). In dit plan waren o.a. drie

ijzeren banken opgenomen. Als het veld aldus zou worden veranderd en later bebouwd, dan zou, volgens de Commissie, dit park de omgeving verfraaien en anderen uitlokken tot het bouwen van woningen in deze omgeving. Om dit effect te bereiken diende dan ook de Achternieuwegracht gedempt en beplant te worden. Men wilde zelfs een overgang over de spoorweg om zo een verbinding tot stand te brengen met het noordelijk gelegen Bolwerk⁴. Dit voorstel werd echter van de hand gewezen door de directie van de Spoorwegen, omdat er te veel overgangspunten zouden komen met als gevolg de mogelijkheid van vertraging en oponthoud van het treinverkeer, de noodzaak van extra bewaking en de kans op een groter aantal ongelukken. Wel werd voorgesteld de overgang bij de Jansweg te laten vervallen en daarvoor in de plaats de genoemde nieuwe overgang te maken

⁴ Raadsbesluit 24 november 1869 nr. 7.

HET RIPPERDAPARK TE HAARLEM

Afb. 4. Kadastrale kaart bijgewerkt tot 1887, waarop de bebouwing zoals die door de verschillende architecten werd uitgevoerd, staat aangegeven. (Monumentenzorg Haarlem)

tussen het park en het Bolwerk. Deze overgang is er tenslotte nooit gekomen⁵.

Toen de vorm van het aan te leggen park min of meer bepaald was, gaf de naam ervan nog enkele problemen. In eerste instantie werd ingestemd met de naam „Phoenixpark”, vanwege de nabijgelegen fabriek „De Phoenix”⁶. Al spoedig daarop kwam een request van J. v. Vloten, woonachtig te Bloemendaal, om de naam van het aan te leggen park te veranderen in „Ripperdapark” „om en de nagedachtenis van dergelijke kloeke en vastberaden mannen te vereeren én stads- en landgenoot door de voort-

durende verlevendiging van hun aandenken, op hun navolgenswaardig voorbeeld te wijzen”. Hij stelde ook voor het stuk tussen de Kruisweg en het Spaarne de benaming „Coornhertspark” i.p.v. Parklaan te geven, hetgeen echter geen doorgang vond. Wel werd de naam „Phoenixpark” in Ripperdapark veranderd⁷.

In februari 1871 werd door de Commissie voor Hout en Plantsoenen een ontwerp ingediend voor het aan te leggen plantsoen in het park. Op deze tekening (afb. 2) is duidelijk de vorm van park en plantsoen te zien, n.l. een min of meer gelijkbenige driehoek, waarvan de

⁵ Raadsbesluit 12 januari 1870 nr. 5.

⁶ Raadsbesluit 12 januari 1870 nr. 19.

⁷ Raadsbesluit 11 maart 1870 nr. 37.

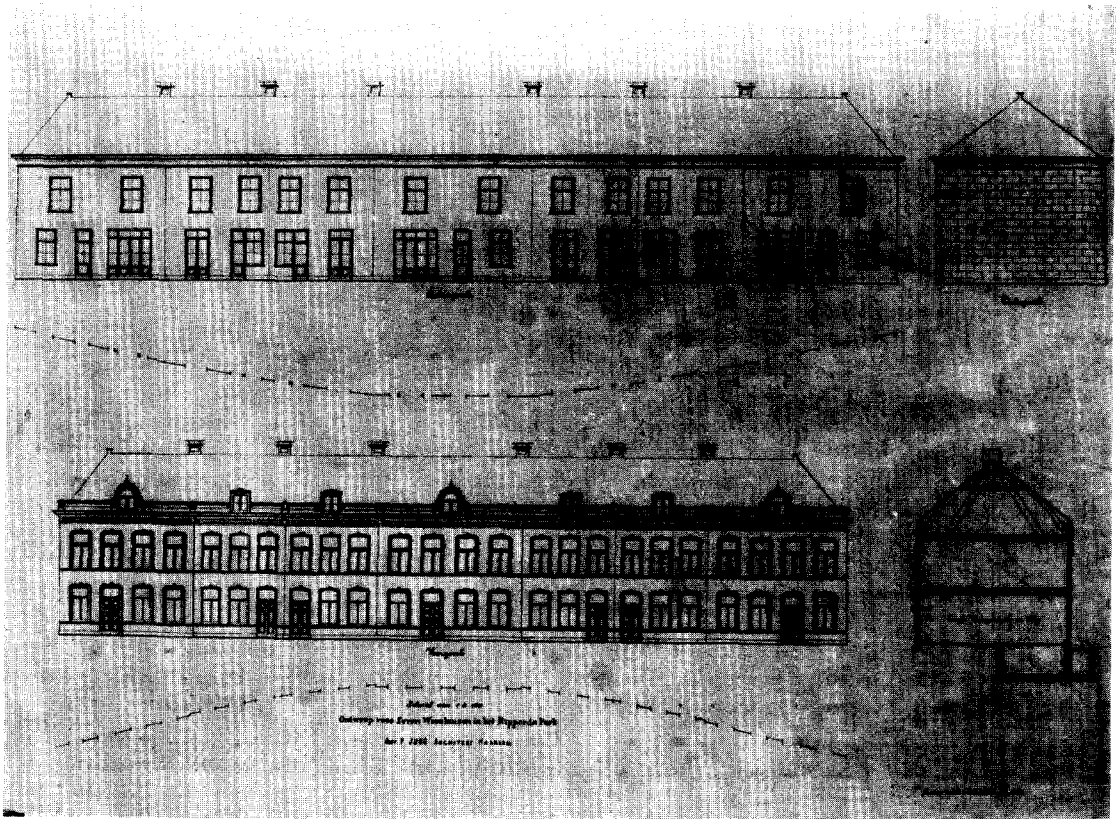
Lijst van eigenaren, architecten en bouwjaren (chronologisch). Zie ook afbeelding 4.

nr.	eigenaar	architect	bouwjaar
11	W. van Breggen, lid van de gemeenteraad	P. Jung	1871
13	W. van Breggen, lid van de gemeenteraad	P. Jung	1871
15	I. A. Daniëls, militiecommissaris	P. Jung	1871
17	J. H. Roquette, makelaar te Amsterdam	P. Jung	1871
19	P. Jung, later doorverkocht	P. Jung	1871
21	Mr. Ch. J. F. Mirandolle, lid v.d. gemeenteraad en rechter plaatsvervanger der Arrondissementsrechtbank	P. Jung	1871
23	Jhr. mr. A. V. Teding van Berkhout dir. der Haarlemse Brandverzekeringsmij	P. Jung	1871
37-39	J. H. Schreuder, houtkoper te Amsterdam	P. Jung	1873
41	J. H. Roquette, makelaar te Amsterdam	P. Jung	1873
43-45	P. Jung, later doorverkocht	P. Jung	1873
9	H. J. Pluim-Metz, weduwe van F. G. Hoffmann te Haarlem	J. E. Vernout	1873
14 t/m 24	E. M. T. Sterck de Voys, weduwe van A. H. P. E. Sterck te Haarlem	F. J. Pannekoek	1874
26	J. S. Westerman, zonder beroep, Haarlem	F. J. Pannekoek	1874
28-30	W. A. J. Kuller, commissionair te Haarlem	F. J. Pannekoek	1874
31 t/m 35	W. A. J. Kuller, commissionair te Haarlem	F. J. Pannekoek	1874
29	W. A. J. Kuller, commissionair te Haarlem	F. J. Pannekoek	1875
25-27	W. Vogel, zonder beroep te Haarlem	F. J. Pannekoek	1875
10-12	W. Vogel, zonder beroep te Haarlem	F. J. Pannekoek	1875

noord- en zuidzijde door de al eerder genoemde bouwblokken worden gevormd. Aan de ingang van het park (nu hoek Ripperdapark en Ripperdastraat) waren op beide hoeken twee identieke vrijstaande villa's gepland, die als opening tot het park dienst zouden doen. Op de as van de Parkstraat zou aan de oostzijde eveneens een vrijstaande villa komen en de verbinding naar de Parklaan zou aan beide zijden van aaneengesloten bouwblokken worden voorzien. Het plantsoen zelf (afb. 3) heeft eveneens de vorm van een driehoek en werd doorsneden met een wandelpad. Centraal lag een cirkelvormige aanleg waarin een „variëteit van bloemhout en evergreens”; aan de noordzijde een perk met coniferen en aan de westzijde een perk met lage rozen. Over het gehele gazon stonden bomen verspreid. Met uitzondering van het plantsoen is uiteindelijk dit plan niet geheel zo uitgevoerd (afb. 4). De twee identiek bedoelde villa's aan het begin van het park zijn onderling verschillend uitgevoerd. De vrijstaande villa (nr. 29) op de as van de Parkstraat is niet recht, maar schuin op deze as geplaatst en de nrs. 25 en 27 zijn toegevoegd. De bebouwing aan de oostzijde

is niet uniform uitgevoerd, evenwel aaneengesloten en doorlopend tot aan de Parklaan. Het bouwblok daar tegenover (nrs. 26 t/m 30) is minder lang dan oorspronkelijk bedoeld was. Alleen de bouwblokken aan de noord- en zuidzijde zijn conform het plan uitgevoerd.

Het is zeer wel mogelijk dat het Ripperdapark onder invloed van Engelse voorbeelden tot stand is gekomen, waarbij men streefde naar eenheid tussen buitenruimte (binnenplaats of plantsoen) en architectuur. Dit systeem is al vroeg ontwikkeld en stamt in principe af van de Italiaanse „piazza” en het Franse „place”. In het begin van de 18de eeuw komen in Engeland de z.g. „squares” en „crescents” uit dit systeem naar voren, waarbij één of meer bouwblokken rond een centraal gelegen stuk groen zijn geordend. Deze bouwblokken zijn architectonisch als één geheel behandeld, maar bieden plaats aan een aantal wooneenheden. Voorbeelden van een half-cirkelvormig bouwblok met diverse wooneenheden rond een park of plantsoen zijn b.v. Royal Crescent in Bath, door J. Wood jr. (1767-1775); Kensington in London (1830-1840) en park Crescent in Londen door J. Nash

Afb. 5. Ripperdapark nrs. 11 t/m 23, bouwtekening nr. 237, Stedelijk Atlas van het Gemeentearchief Haarlem. (Foto Gemeentearchief Haarlem)

(1812). In de regel gaan dergelijke crescents niet samen met vrijstaande villa's of de z.g. dubbele villa. Na ca. 1860 komt daarin in Engeland verandering. In Haarlem resulteert deze nieuwe gedachte in ensembles als bijv. het Kenaupark en Ripperdapark. Wel dient vooropgesteld te worden dat het hier om woningen gaat voor de goeude burgerij.

In maart 1870 kondigde zich de eerste koper in het Ripperdapark aan. Architect P. Jung verlangde, namens zijn opdrachtgevers, een stuk grond te kopen aan de noordzijde van het park om daar vijf woningen onder één kap te kunnen bouwen⁸. Hoewel dit stuk bedoeld was voor zeven woningen onder één kap, werd hem de vergunning verleend, maar direct daarna berichtte de architect in onderhandeling te zijn over nog twee woningen, zodat uiteindelijk het zevental

naar zijn ontwerp is uitgevoerd⁹. Waarom van de oorspronkelijke plannen al direct werd afgeweken is uit het onderzoek niet naar voren gekomen. Al in het eerste stadium gaf men toe aan het eerste voorstel van P. Jung om i.p.v. zeven woningen er vijf op dezelfde plaats te mogen bouwen. Wellicht moet de aanleiding tot wijziging gezocht worden bij het gemeentebestuur, dat in die tijd maar al te graag de Nieuwstad een beter aanzien wilde geven en daartoe tot tal van concessies te bewegen was. De diverse architecten en opdrachtgevers kunnen eveneens oorzaak zijn geweest voor deze veranderingen. Uit de lijst van opdrachtgevers en architecten blijkt dat in de periode 1871-1875 het Ripperdapark bebouwd werd; dat architect P. Jung slechts tot 1873 als architect bij de totstandkoming aanwezig is geweest, waarna F. J. Panne-

⁸ Raadsbesluit 9 maart 1870 nr. 20.

⁹ Raadsbesluit 18 mei 1870 nr. 9.

¹⁰ Raadsbesluit 15 februari 1871 nr. 9.

Afb. 6. Ripperdapark nrs. 11 t/m 23, opname 25 april 1978. (Foto Monumentenzorg Haarlem, Jos Fielmich)

koek de werkzaamheden heeft voortgezet. In het adresboek van Haarlem, van 1862-1863, staat P. Jung vermeld als stedelijk ambtenaar, woonachtig in de Battejorisstraat wijk 6-14 (nr. 7), in welk perceel door zijn vrouw een winkel-tje werd gedreven in garen en band¹¹. Vanaf 1864 of 1865 staat hij als architect vermeld¹². In de uitgave van 1873-1874 ontbreekt hij en wordt op het adres in de Battejorisstraat weduwe P. Jung, in garen en band enz. vermeld¹³. Aangenomen kan worden dat P. Jung eind 1872 of begin 1873 is overleden, hetgeen een verklaring zou kunnen zijn waarom na 1873 zijn rol als architect in het Ripperdapark was uitgespeeld. F. J. Pannekoek wordt tot en met 1868 niet in de adresboeken vermeld, echter wel in dat van 1872-1873. Hij moet dus rond 1870 in Haarlem als architect zijn begonnen.

¹¹ Adresboek van Haarlem 1862-1863.

¹² Adresboek van Haarlem 1864-1865.

Krachtens de diverse raadsbesluiten werd alle grond in het Ripperdapark aan de toekomstige eigenaren verkocht voor *f* 1,— per centiare (m²), moesten alle te bouwen woningen uit minstens twee verdiepingen bestaan (waarschijnlijk wordt hier bedoeld beganeground plus eerste verdieping en zolder) en diende elke woning bewoond te worden door één gezin. Alle te bouwen woningen moesten een huurwaarde vertegenwoordigen van minstens *f* 400,—, uitgezonderd de percelen nrs. 11, 17 en 23, die een huur van minstens *f* 500,— dienden op te brengen. De woningen dienden binnen één jaar na het goedkeuren van de tekeningen opgeleverd te zijn, anders zou de grond weer in eigendom van de gemeente komen, zonder teruggave van de koopsom. Vrijwel alle woningen in het Ripperdapark zijn als huurwoningen gebouwd, in te-

¹³ Adresboek van Haarlem 1873-1874.

Afb. 7. Ripperdapark nrs. 37 t/m 45, opname 10 juli 1978. (Foto Monumentenzorg Haarlem, Jos Fielmich)

genstelling tot bijv. die in het Kenaupark en op het Bolwerk. Van alle kopers/opdrachtgevers woonden er tussen 1876-1877 slechts drie in het Ripperdapark¹⁴ n.l. J. S. Westerman (nr. 18), W. Vogel (nr. 30) en I. Daniëls (nr. 15). Opmerkelijk is dat alleen I. Daniëls in de door hem gekochte woning heeft gewoond.

Chronologisch zullen verder de diverse bouwblokken worden beschreven, eerst aan de hand van de oorspronkelijke tekeningen (zover deze te achterhalen waren) en/of oude foto's en vervolgens de huidige situatie.

Nrs. 11 t/m 23 (afb. 5 en 6)

Dit blok woningen is als eerste in 1871 gebouwd. De grond hiervoor werd in 1870 voor een bedrag van f 1.812,— verkocht aan P. Jung¹⁵ en direct daarna doorverkocht aan de

toekomstige eigenaren. Het is een aaneengesloten blok van 7 woningen, concaaf van vorm. De woning in het midden (nr. 17) en die aan de uiteinden (nrs. 11 en 23) risaleren. Alle vensters zijn op één lijn geplaatst en recht boven elkaar (vensteras). De eerste verdieping is door een cordonlijst van de begane grond gescheiden, waarmee een sterk horizontale werking is ontstaan. De drie risalerende woningen zijn elk vier vensterassen breed en hebben een kroonlijst die door consoles gedragen wordt. De venster- en deuromlijstingen vertonen aan de bovenzijde afgeronde hoeken. De niet risalerende gedeelten, bestaande uit tweemaal twee woningen (nrs. 11/13 en 19/21), zijn elk drie vensterassen breed en hebben een kroonlijst die nauwelijks bewerkt is. De venster- en deuromlijstingen zijn aan de bovenzijde licht gebogen.

¹⁴ Adresboek van Haarlem 1875-1877, vernummingslijst van 1877.

¹⁵ Ingekomen stukken 1870, 17 juni nr. 13.

Boven de kroonlijst is over de gehele lengte een attiek geplaatst, onderbroken door de midden boven de woningen geplaatste dakkapellen. Die van de risalerende gedeelten hebben een half-rond bovenlicht en zijn rijkelijk gedecoreerd; die van de niet risalerende gedeelten zijn rechthoekig, met lichtgebogen bovenzijde, waarboven minder rijke decoratie. Door deze afwisselingen in het gevelvlak ontstaat aldus een a-b-b-a-b-b-a ritme. Alle deuren zijn a-symmetrisch geplaatst en van panelen en gietijzeren roosters voorzien; zij hebben evenals de vensters (alle schuif-T-ramen) boven in het midden een rococo-kuifje. Het totale gevelvlak is gepleisterd en lichtgekleurd.

Dit blok is goed bewaard gebleven. Hier en daar zijn van de T-ramen de middenstijlen verdwenen of zijn zij openslaand gemaakt. Van de oorspronkelijke deuren zijn er nog twee over, n.l. de nrs. 13 en 21. De attiek is totaal verdwenen en de dakkapellen zijn van hun decoratie ontdaan; die boven de nrs. 15 en 19 zijn zelfs totaal gewijzigd. In het dakschild zijn op willekeurige plaatsen daklichten aangebracht. Het gevelvlak van de nrs. 15 en 19 t/m 23 is enkele jaren geleden met korrelig stucwerk behandeld; verder is de pleisterlaag gehandhaafd.

Nrs. 37 t/m 45 (afb. 7)

De grond voor deze percelen werd in november 1872 aan drie verschillende opdrachtgevers verkocht, waarvan de architect P. Jung er één was¹⁶. Waarschijnlijk kocht hij zelf twee percelen om op de beschikbare ruimte een symmetrisch blok van vijf woningen te kunnen bouwen. Het ontwerp van dit blok woningen van P. Jung is heel anders van opzet dan zijn eerder geleverde ontwerp voor de nrs. 11 t/m 23; de cordonlijst ontbreekt, de vensterhoogte is onderling verschillend en de gevelwand is niet gepleisterd. Ook doordat de bouwmuren boven het dak uitsteken, hebben de woningen van dit blok een wat meer op zichzelfstaand aanzien. De woning in het midden (nr. 41) en die aan de uiteinden (nrs. 37 en 45) risaleren. Alle woningen zijn drie vensterassen breed. Van de risalerende gedeelten zijn de bovenzijden van venster- en deuropeningen lichtgebogen, waar-

boven een gebogen strek van gele steen. Dezelfde gele steen is toegepast voor een aantal horizontale banden. Bij de twee tussenliggende woningen (nrs. 39 en 43) ontbreekt deze gele steen en zijn de venster- en deuropeningen kleiner en aan de bovenzijde recht met lichtgebogen hoeken, waarboven een smalle gotiserende boog van ander materiaal dan de gevel. De zware kroonlijst verspringt; boven de risalerende gedeelten is deze hoger aangebracht en doorsneden door de dakkapellen met half rond bovenlicht. Door al deze onderlinge verschillen in het gevelvlak ontstaat een a-b-a-b-a ritme. Alle deuren zijn a-symmetrisch geplaatst en van panelen en gietijzeren roosters voorzien. Alle vensters hebben schuif-T-ramen.

Aan dit blok woningen is eveneens vrij weinig gewijzigd; wel zijn bijna alle T-ramen vervangen of veranderd en is er niet één oorspronkelijke deur meer aanwezig. In nr. 41 is een drukkerij gevestigd; aan weerszijden van de gebogen gevelverhoging van dit perceel is een moderne dakkapel bijgeplaatst.

Nr. 9 (afb. 8 en 9)

De grond voor dit perceel werd verkocht in januari 1873 voor een bedrag van f 380,—¹⁷. Hoewel aan de eisen om op deze plaats een vrijstaande villa te bouwen is voldaan, vormt dit gebouw de grote uitzondering in het hele parkensemble. Volgens de gegevens¹⁸ is de ontwerper ene J. E. Vernout. In het adresboek van Haarlem van 1873-1874 blijkt deze man loodgieter en pompenmaker te zijn, die zijn bedrijf uitoefende in de Jansstraat nr. 17. In tegenstelling tot alle gebouwen in het Ripperdapark is dit het enige dat drie verdiepingen telt, doordat het gevelvlak tot buiten het dakschild is opgetrokken en afgedekt met een zware kroonlijst. In 1928 werd aan de oostzijde een halfronde erker aangebouwd, waarboven een balkon¹⁹. Ornamentiek ontbreekt vrijwel geheel, waardoor platte vlakken zijn ontstaan. De vensters van de tweede verdieping zijn midden boven de penanten van de onderliggende vensters geplaatst.

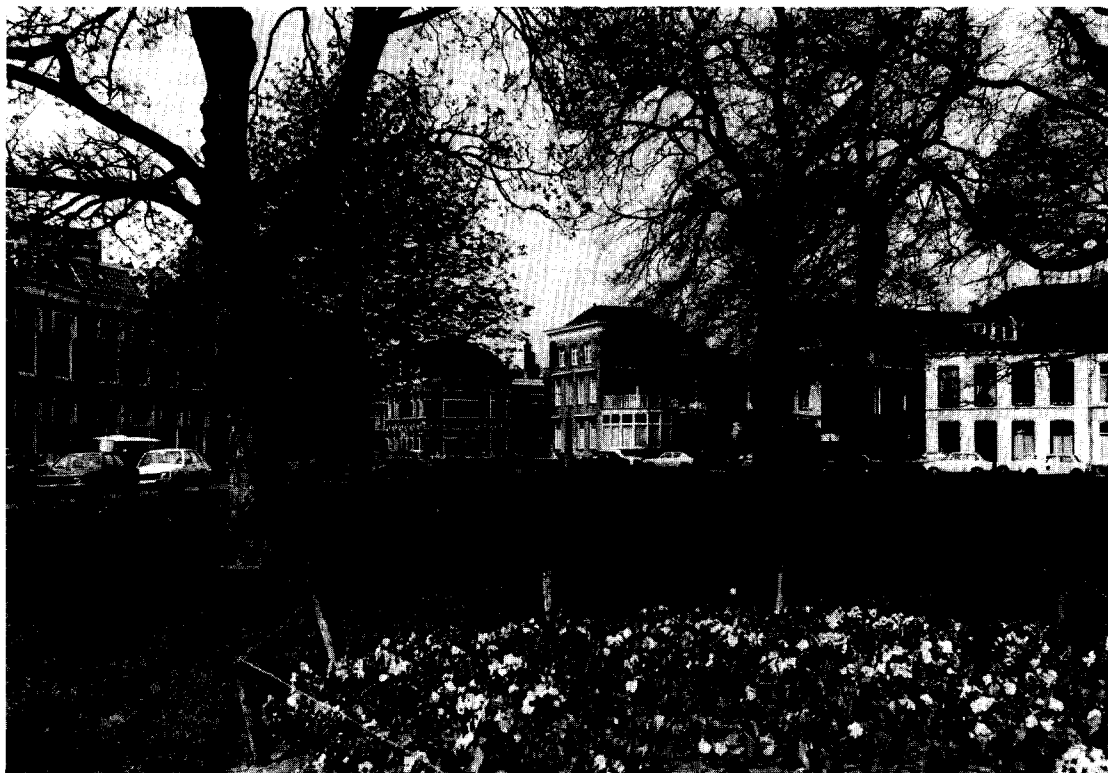
Aan dit perceel is vrij weinig veranderd, zij het dat hier en daar de vensterindelingen gewijzigd zijn en het gevelvlak met granol is behandeld.

¹⁶ Stukken van het Repertoire 1873 nr. 37; stukken van het Repertoire 1873 nr. 36; stukken van het Repertoire 1872 nr. 49.

¹⁷ Stukken van het Repertoire 1873 nr. 49.

¹⁸ Raadsbesluit 22 januari 1873 nr. 5.

¹⁹ Bouwaanvraag 1928 nr. 2/533.

Afb. 8. Overzicht Ripperdapark, opname 25 april 1978. (Foto Monumentenzorg Haarlem, Jos Fielmich)

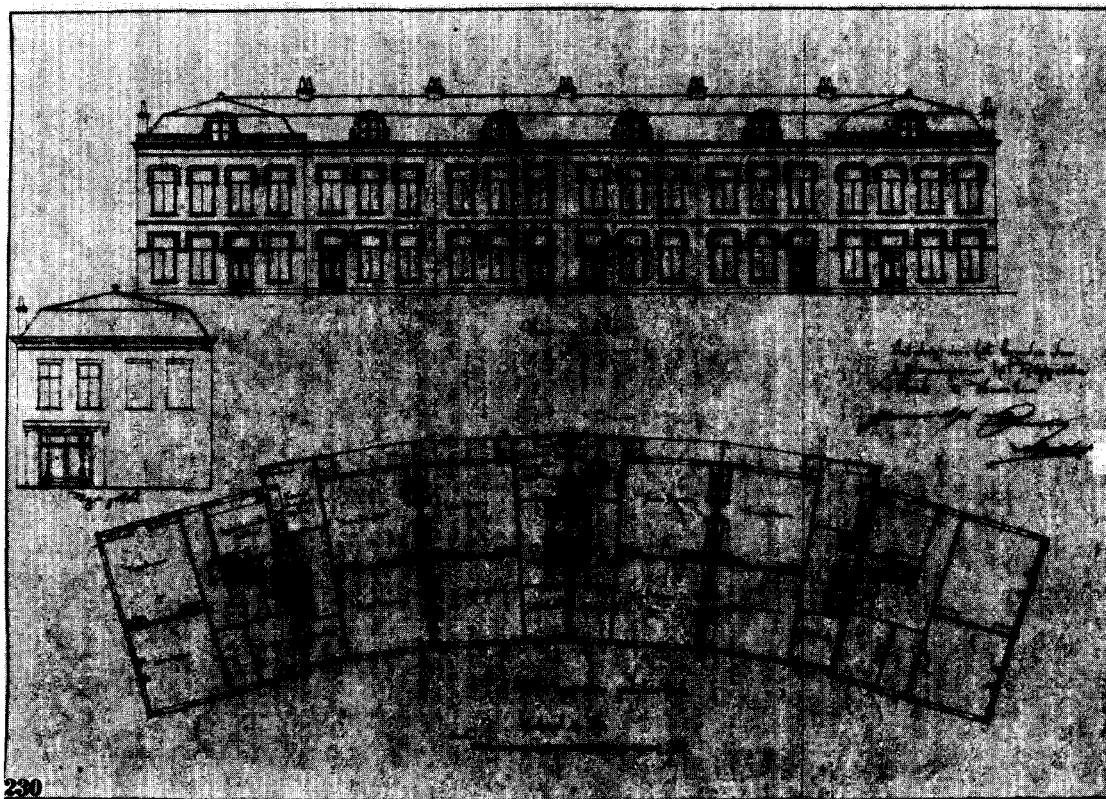

Afb. 9. Ripperdapark nr. 9, opname 10 juli 1978. (Foto Monumentenzorg Haarlem, Jos Fielmich)

Nrs. 14 t/m 24 (afb. 10 en 11)

De percelen grond voor dit bouwblok werden in december 1873 verkocht voor een bedrag van f 1.375,—²⁰. Het is een aaneengesloten blok van zes woningen, concaaf van vorm. De woningen aan de uiteinden risaleren en zijn vier vensterassen breed, in tegenstelling tot de ertussen gelegen woningen die elk slechts drie vensterassen breed zijn. Alle vensters liggen op één lijn en recht boven elkaar. Evenals bij de nrs. 11 t/m 23 is de eerste verdieping door een cordonlijst van de beganegrond gescheiden, waardoor een sterk horizontaal effect is ontstaan. Over de gehele lengte is een kroonlijst geplaatst, boven de beide risalerende gedeelten werd deze verhoogd met een attiek, welke doorbroken is door een dakkapel met gebogen fronton. De tussenliggende woningen hebben boven de dakkapellen een driehoekig fronton. Type-rend voor de woningen van F. J. Pannekoek zijn de gotiserende vensteromlijstingen, die aan de uiteinden van een kraagsteen zijn voorzien.

²⁰ Stukken van het Repertoire 1874 nr. 90.

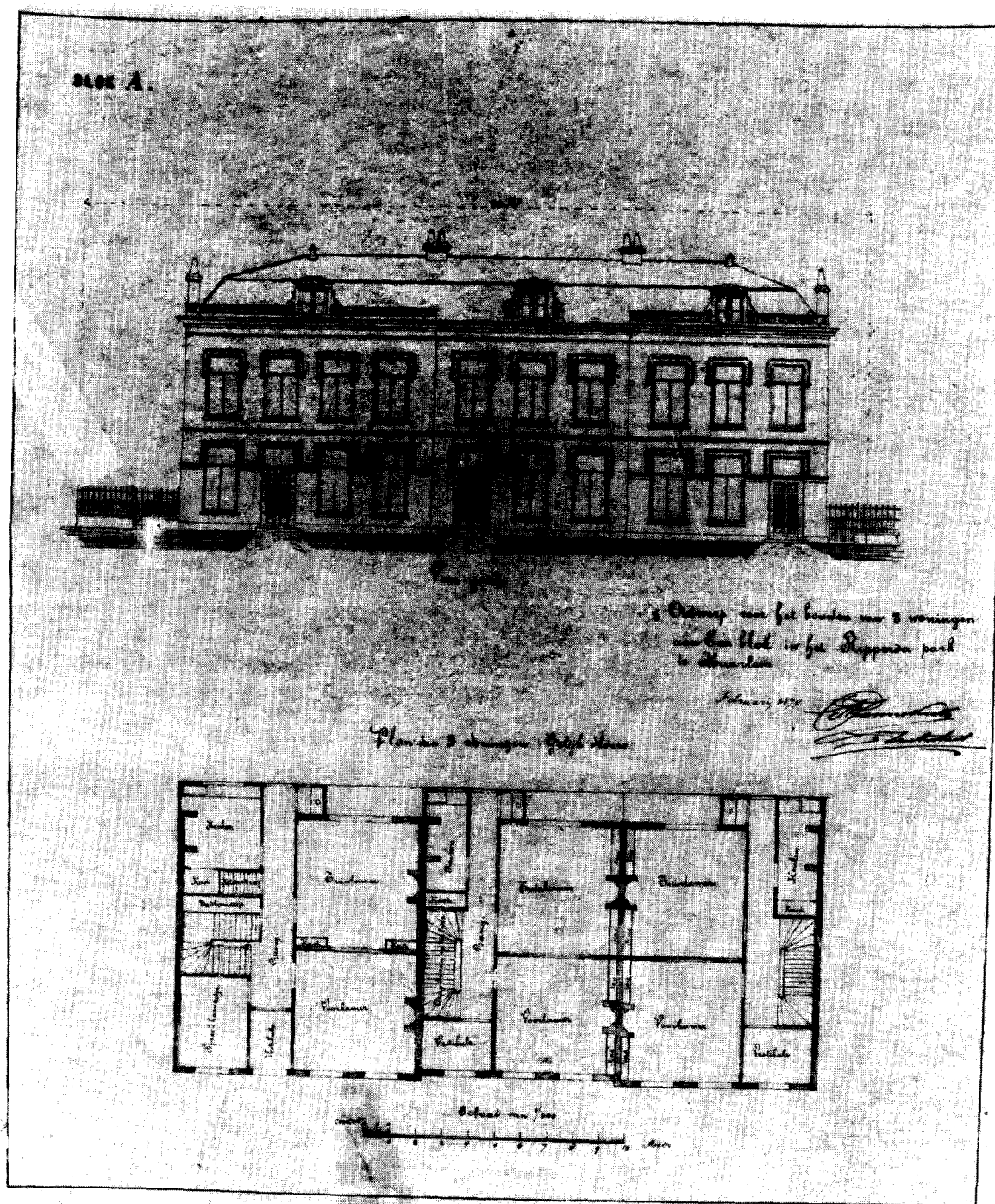

Afb. 10. Ripperdapark nrs. 14 t/m 24, bouwtekening nr. 230, Stedelijke Atlas van het Gemeentearchief Haarlem. (Foto Gemeentearchief Haarlem)

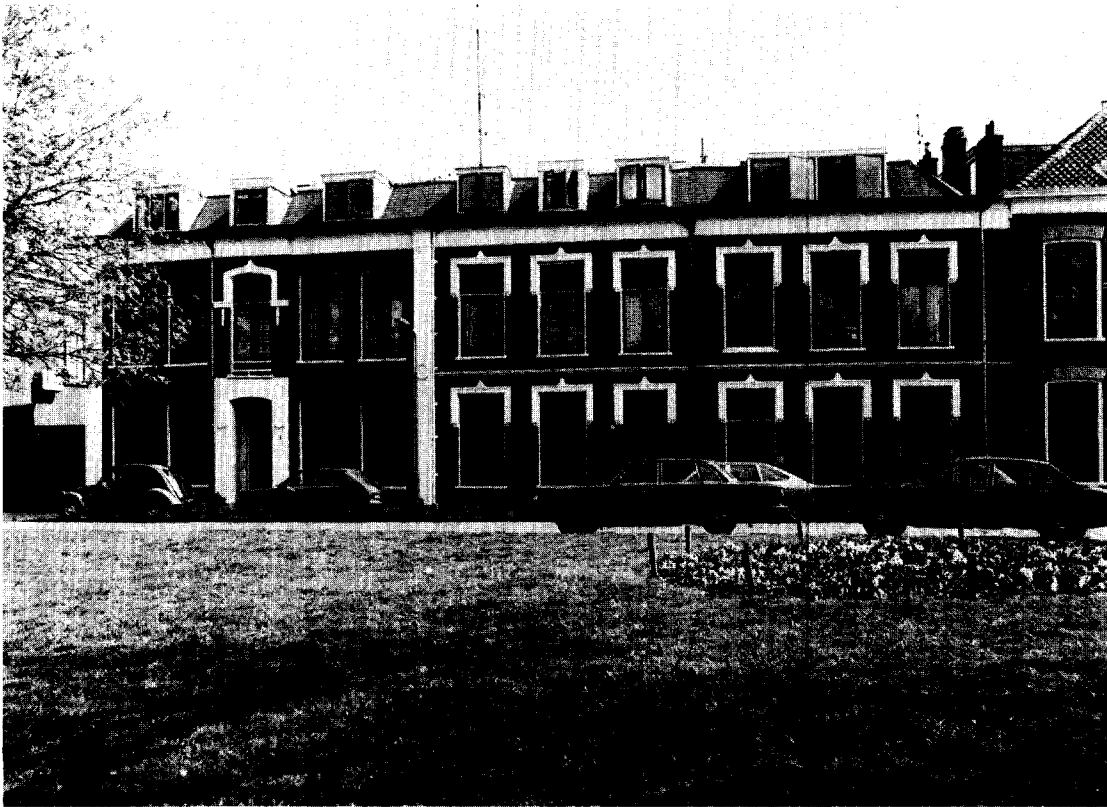

Afb. 11. Ripperdapark nrs. 14 t/m 24, opname 25 april 1978. (Foto Monumentenzorg Haarlem, Jos Fielmich)

HET RIPPERDAPARK TE HAARLEM

Afb. 12. Ripperdapark nrs. 26 t/m 30, bouwtekening nr. 234, Stedelijke Atlas van het Gemeentearchief Haarlem (Foto Gemeentearchief Haarlem)

Afb. 13. Ripperdapark nrs. 26 t/m 30, opname 10 juli 1978. (Foto Monumentenzorg Haarlem, Jos Fielmich)

In tegenstelling tot de rest van het gevelvlak bestaan deze sierende elementen uit geschilderd pleisterwerk. Zij zijn sterk geprofileerd en verhogen het ritmische effect. Midden boven deze omlijstingen is een palmet-achtige kuif aangebracht. Vooral door deze venster- en deuroplijstingen, ontstaat een speels geheel; die op de begane grond van de risalerende woningen zijn aan de bovenzijde rechthoekig in tegenstelling tot die van de eerste verdieping, waar de hoeken zijn afgerond. Bij de tussenliggende woningen is dit omgekeerd: afgerond beneden en rechthoekig boven. Door deze afwisselende elementen ontstaat een a-b-b-b-b-a ritme. Alle deuren zijn a-symmetrisch geplaatst en van panelen en gietijzeren roosters voorzien. De vensters zijn schuif-T-ramen.

Van het hele Ripperdapark is dit gedeelte het meest gaaf bewaard gebleven. Alleen zijn de atieken boven de risalerende gedeelten verwij-

derd. Alle T-ramen zijn nog intact gebleven behalve die op de beganegrond van nr. 24, dat ook het enige huis is waarvan de oorspronkelijke deur niet meer aanwezig is. Helaas heeft op nr. 18 het dakschild een sterke ingreep ondergaan door het aanbrengen van een wel zeer grote dakkapel, die voor dit toch nog gave blok als zeer storend wordt ervaren.

Nrs. 26-28-30 (afb. 12 en 13)

De percelen grond voor dit bouwblok werden in februari 1874 verkocht aan twee verschillende opdrachtgevers: nr. 26 voor een bedrag van f 230,—²¹ en de nrs. 28-30 voor f 590,—²². De woningen aan de uiteinden (nrs. 26 en 30) risaleren. Nr. 30 is vier vensterassen breed in tegenstelling tot de andere twee woningen, die slechts drie vensterassen breed zijn. Verder is het blok van drie woningen symmetrisch behandeld. Net als bij de nrs. 14 t/m 24 is er tussen de

²¹ Stukken van het Repertoire 1874 nr. 95.

²² Stukken van het Repertoire 1874 nr. 96.

Afb. 14. Ripperdapark, opname 25 april 1978. Op de achtergrond de nrs. 29 t/m 45 en rechts de nrs. 24 t/m 16. (Foto Monumentenzorg Haarlem, Jos Fielmich).

beganegrond en de eerste verdieping een cordonlijst en is er boven de risalerende woningen een attiek, die door een, midden boven de woning geplaatste dakkapel wordt doorsneden. Deze dakkapellen hebben een gebogen fronton; de middelste woning is echter van een driehoekig fronton voorzien. In dit blok is dezelfde speelse afwisseling van de gotiserende vensteromlijstingen als bij de nrs. 14 t/m 24. Alle vensters zijn voorzien van schuif-T-ramen en de bewerkte deuren hebben gietijzeren roosters. De situatie is vrijwel ongewijzigd gebleven, slechts de attieken ontbreken, maar de T-ramen zijn nog aanwezig, behalve op de beganegrond van nr. 28. De deuren ondergingen geen verandering. Nr. 40 heeft naast de oorspronkelijke dakkapel twee ontsierende ramen in het dakschild. Bovendien is de tuin aan de zuidzijde gedeeltelijk bebouwd.

Nrs. 31 t/m 35 (afb. 14 en 15)

De percelen grond voor dit blok van drie woningen werden in februari 1874 verkocht voor een bedrag van f 576,—²³. Dit blok van drie wonin-

gen is aansluitend gebouwd tegen dat van de nrs. 37 t/m 41 en doet qua opzet sterk denken aan het ontwerp van F. J. Pannekoek voor de nrs. 26 t/m 30. Toch zijn er duidelijke verschillen. Hoewel de woningen aan de uiteinden risaleren om de symmetrie te benaderen, is nr. 31 geheel anders van opzet. Hierdoor ontstond een min of meer onsamenhangend geheel. Deze woning is vijf vensterassen breed; de middenpartij risaleert en wordt geaccentueerd door de massieve wit gepleisterde deuromlijsting en de omlijsting van het daarboven gelegen venster. De onderdorpel van dit raam ligt lager dan de dorpels van de vensters ernaast. De overige ramen tonen geen omlijsting en doen naast die van de nrs. 33 en 35 kaal aan. De hoeken van deze woning zijn benadrukt door wit gepleisterde pilasters. De nrs. 33 en 35 zijn elk drie vensterassen breed en hebben de voor F. J. Pannekoek vertrouwde gotiserende vensteromlijstingen; in dit geval zijn alle vensters op dezelfde wijze behandeld en is ook de cordonlijst aanwezig. Over dakkapellen en attieken is niets te zeggen, doch

²³ Stukken van het Repertoire 1874 nr. 97.

Afb. 15. Ripperdapark nrs. 31 t/m 35, opname 25 april 1978. (Foto Monumentenzorg Haarlem, Jos Fielmich)

aannemelijk mag zijn dat deze ongeveer dezelfde behandeling ondergaan hebben als bij de nrs. 26 t/m 30 het geval is geweest.

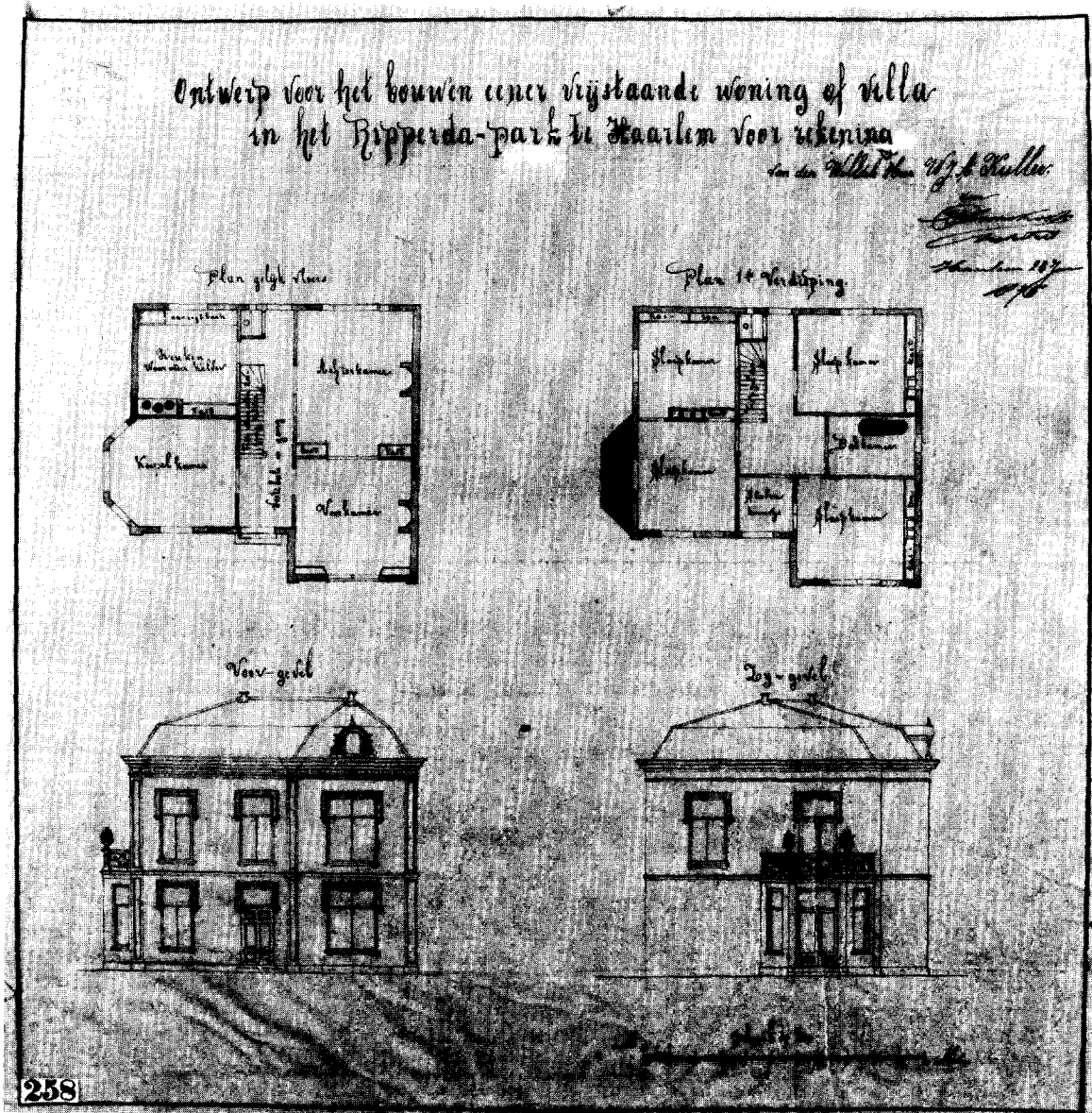
De huidige situatie biedt een wat troosteloos beeld. Alle T-ramen op de beganegrond zijn vervangen door ramen met roede-verdeling, uitgevoerd in blank gelakt hardhout. Op nr. 31 is de oorspronkelijke deur nog aanwezig; die van nr. 33 is vervangen door een exemplaar in de stijl van de Amsterdamse School. Deze deur is zeer waarschijnlijk afkomstig uit de enkele jaren geleden afgebroken villa van Droste, aan de Zijlweg, gebouwd naar ontwerp van architect Sevenhuysen. De deur van nr. 35 is vervangen door een model dat pas 10 à 15 jaar na de bouwdatum toegepast zou gaan worden. Al met al zien we hier een weinig gelukkige en zeer ingrijpende verandering. Hetzelfde geldt voor de behandeling van de zolderverdieping. Hier is door uitbreiding en vervanging van het oude aantal dakkapellen geweld aangedaan aan de harmonie van het geheel. Deze versterking is nog door het vervangen van de dakpannen door asfaltleien verergerd.

Nr. 29 (afb. 16 en 17)

Het perceel grond werd in december 1874 verkocht voor een bedrag van f 500,—²⁴. Deze vrijstaande villa is drie vensterassen breed. De vensters liggen op één lijn en die van de eerste verdieping zijn door een cordonlijst van de onderliggende ramen gescheiden. De deur- en vensteromlijstingen zijn ook hier weer gotiserend en aan de bovenzijde rechthoekig. Het rechtse (zuidelijke) gedeelte van de villa risaleert, heeft bredere vensters dan het terugwijkende gedeelte en heeft boven de kroonlijst een sierlijk bewerkte dakkapel. De hoeken zijn door wit gepleisterde pilasters geaccentueerd. Aan de noordzijde is een driezijdige erker aangebouwd. Alle vensters zijn voorzien van schuif-T-ramen. De deur heeft panelen en gietijzeren roosters.

De situatie is vrijwel ongewijzigd; wel is het dak afgedekt met asfaltvilt en zijn aan de zuidzijde twee garages aangebouwd. Deze uitbouw heeft het vrijstaande karakter enigszins verstoord.

²⁴ Stukken van het Repertoire 1875 nr. 26.

Afb. 16. Ripperdapark nr. 29, bouwtekening nr. 258, Stedelijke Atlas van het Gemeentearchief Haarlem. (Foto Gemeentearchief Haarlem)

Nrs. 10-12 (afb. 18 en 19)

Het perceel grond werd verkocht in mei 1875 voor een bedrag van f 410,—²⁵. Volgens het ontwerpplan van 1871 (afb. 2) moest op deze plaats één vrijstaande villa gebouwd worden, maar de architect kreeg toestemming om een

dubbele villa te plaatsen²⁶. Het betreft hier twee aan elkaar gekoppelde woningen, waarvan de gene, die het dichtst bij de hoek gelegen is (nr. 10), iets naar voren springt. In vergelijking met de andere ontwerpen van F. J. Pannekoek is de architect hier duidelijk soberder te werk gegaan.

²⁵ Stukken van het Repertoire 1875 nr. 44.

²⁶ Raadsbesluit 12 mei 1875 nr. 18.

Afb. 17. Ripperdapark, noordoostelijke hoek met van links naar rechts de panden nrs. 23, 25-27 en 29. (Foto Monumentenzorg Haarlem, Jos Fielmich)

De woningen zijn elk drie vensterassen breed en de hoeken werden door wit gepleisterde pilasters geaccentueerd. Nr. 10 heeft volgens de tekening een rijkbewerkte dakkapel aan de straatzijde, nr. 12 aan de tuinzijde. De begane grond en eerste verdieping worden door een cordonlijst gescheiden. Aan de oostzijde van nr. 12 is een driezijdige erker aangebouwd. Alle vensters hebben schuif-T-ramen, maar missen de gotiserende omlijstingen die Pannekoek steeds weer in het Ripperdapark heeft toegepast. Dit is ook het geval met de toegangen. De deuren hebben panelen en gietijzeren roosters. De huidige situatie biedt een sterk veranderd beeld. Hoewel nr. 12 in de oorspronkelijke staat verkeert, behoudens een toegevoegde dakkapel aan de straatzijde, heeft nr. 10 een totale gedaanteverandering ondergaan.

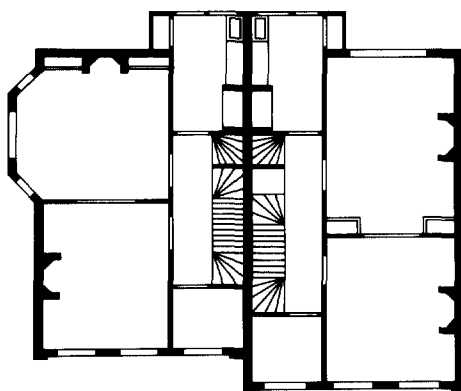
In 1889 is J. H. Smits (architect) huurder van deze woning (nr. 10). Hij kan door aankoop ei-

genaar worden en wil enige veranderingen aanbrengen, zoals het bijbouwen van een atelier in de tuin, gelegen aan de Ripperdastraat²⁷. Zelf schrijft hij: „Het doen van enige veranderingen aan het woonhuis, bekend kadastraal sectie D nr. 1765, plaatselijk getekend nr. 10, gelegen aan het Ripperdapark, hoek Ripperdastraat, hetgeen in hoofdzaak betreft het van buiten aanbrengen van een halven steen ten dikte van 10 centimeter, teneinde de beide gevels, die nu maar één steen dik zijn, en er tegenwoordig zeer onoogelijk en onsolide uitzien, door het aanbrengen van hardsteen, sier- en profielsteenen een beter aanzien te geven, en het inwateren tegen te gaan, benevens het avant-corps aan den voorgevel te verhoogen”. Van „enige veranderingen” is natuurlijk nauwelijks sprake.

²⁷ Bouwaanvraag 1899 nr. 2/45. Bouwaanvraag 1905 nr. 42/43 (tekening).

Voor gevel

Floor gelijk vloers

Afb. 18. Ripperdapark nrs. 10-12, copie van bouwtekening behorende bij raadsbesluit 12 mei 1875, Gemeentearchief Haarlem.

De oorspronkelijke gevel van F. J. Pannekoek is gewoonweg omkleed met een halfsteens muur van uit de toon vallende, donkergele steen. Op zich geen onaardig ontwerp, maar, evenals de overbuur (nr. 9), niet aangepast aan het bouwkunstige karakter van het totale Ripperdapark. De schuif-T-ramen zijn verdwenen, hoewel de oorspronkelijke deur is gehandhaafd. Het gedeelte waarin de deur is geplaatst risaleert en is naar boven toe uitgekraagd. Oorspronkelijk was hierboven nog een tentdak met een ijzeren bekroning. Een verkleinde versie hiervan is nog boven de dakkapel aan de westzijde te zien.

Nrs. 25 en 27 (afb. 17 en 18)

Het perceel grond werd in mei 1875 verkocht voor een bedrag van f 480,—²⁸. Evenals bij de nrs. 10 en 12 was op deze plaats één villa geprojecteerd, maar kreeg de architect toestemming een dubbele villa te bouwen²⁹. Deze twee woningen zijn voor dezelfde opdrachtgever en door dezelfde architect gebouwd als de nrs. 10 en 12. Ook is hetzelfde ontwerp toegepast, hoewel „gespiegeld”, zodat de risalerende gedeelten beide aan de westzijden van de dubbele villa's zijn geplaatst. Voor de beschrijving van het oorspronkelijke plan geldt dezelfde als voor de nrs. 10 en 12.

De huidige situatie is weinig gewijzigd, behoudens dakkapellen die veranderd of toegevoegd zijn en de oorspronkelijke deur op nr. 25, die door een plaat triplex is vervangen.

²⁸ Stukken van het Repertoire 1875 nr. 45.

²⁹ Raadsbesluit 12 mei 1875 nr. 18.

Afb. 19. Ripperdapark nrs. 10-12, opname 10 juli 1978. (Foto Monumentenzorg Haarlem, Jos Fielmich)

Afb. 20. Ripperdapark, overzicht van de nrs. 24-10-12 en rechts nr. 9, opname 25 april 1978. (Foto Monumentenzorg Haarlem, Jos Fielmich)

Het straatmeubilair

In het oorspronkelijke plantsoen is nog één perk in stand gebleven en is het pad dat er doorheen voerde verdwenen. De statig oprijzende oude bomen zijn van goede kwaliteit en benadrukken het park-achtige karakter van de omringende bebouwing. De gietijzeren zitbanken zijn verdwenen evenals de gaslantaarns, die plaats hebben moeten maken voor moderne lantaarnpalen.

NABESCHOUWING

Tijdens de jaren '70 van de 19de eeuw werden het Kenaupark, het Ripperdapark en het Bolwerk bebouwd met woningen voor de gegoede burgerij, vaak afkomstig van buiten de stad. Met een bebouwing van deze aard wilde het gemeentebestuur de stad voor dergelijke mensen aantrekkelijk maken. Dat de Nieuwstad de aangewezen plaats hiervoor was lijdt geen twijfel. Het stadscentrum was verpauperd, zodat het

gemeentebestuur de aandacht vestigde op het nog vrijwel onbebouwde noordelijke gedeelte. Pas later, als de gehele stad zich gaat uitbreiden en kwalitatief verbeterd wordt, zouden dergelijke bebouwingen plaats vinden in de periferie zoals in Bloemendaal en Aerdenhout.

Het Ripperdapark kan als een burgerlijke tegenhanger gezien worden van het wat deftiger in aanzien zijnde Kenaupark en het Bolwerk. Het heeft de tand des tijds dan ook veel beter doorstaan. Het Kenaupark werd een gebied voor kantoren en bedrijven. De villa's op het Bolwerk verloren nog meer hun oorspronkelijk karakter door de spoorweg en later door de aanwezigheid van een drukke verkeersader. Daarentegen heeft het Ripperdapark altijd iets afzijdig gelegen, hetgeen in de bewoning nog steeds tot uitdrukking komt; slechts in één perceel wordt een bedrijf uitgeoefend. Het park heeft nog steeds hetzelfde besloten en intieme karakter, dat het 100 jaar geleden had. Hoewel de be-

Afb. 21. Ripperdapark, gezien in westelijke richting naar de Parkstraat, opname 25 april 1978. (Foto Monumentenzorg Haarlem, Jos Fielmich)

bouwing anders is dan het oorspronkelijke plan (1871) aangeeft en naar ontwerpen van diverse architecten is uitgevoerd, kan men toch spreken van een architectonisch geheel. De woningen zijn in een korte opeenvolgende periode tot stand gekomen en min of meer uniform in stijl en hoogte uitgevoerd. De gehele sfeer herinnert nog duidelijk aan een woon- en leefomgeving die sterk gebonden is aan het 4de kwart van de 19de eeuw. De kleinschalige opzet en de intimiteit lijken zeer plaatsgebonden en typerend voor het Haarlem van eind 19de eeuw. Er zijn geen grote doorbraken, toegangswegen, doorzichten e.d., zoals men elders wel aantreft. Dit alles pleit voor een streven tot behoud van dit ensemble, temeer daar $\pm 97\%$ van de woningen nog altijd als zodanig in gebruik is.

Bij de omschrijving van de huidige situatie is, per bouwblok, al aangegeven welke richting op dit moment in het Ripperdapark wordt ingesla-

gen; vensterindelingen zoals de „beruchte” T-ramen, die oorspronkelijk iedere woning in dit park gesierd hebben en steeds meer waardering krijgen, raken gewijzigd door verwijdering van de middenstijl of worden zelfs geheel vervangen door historiserende, totaal misplaatste imitaties (nrs. 31 t/m 35). De typerende deuren met de gietijzeren roosters maken plaats voor triplex (nr. 25), Amsterdamse School (nr. 33) of stijlverwanten uit het eind van de 19de eeuw (nr. 35), die hier volledig uit de toon vallen. Dakpellen worden zo drastisch gewijzigd, dat ze volledig indruisen tegen het samenspel die ze altijd met de ondergelegen indelingen hebben gehad (nr. 18 en 31 t/m 35). Ook dreigen dakpannen steeds meer plaats te moeten maken voor de op deze plaats niet thuishorende karakterloze asfaltproducten (nrs. 29 en 31 t/m 35). De originele pleisterlaag wordt vervangen door „granol” (nrs. 9-15 en 19 t/m 23) en wit ge-

schilderd houtwerk door blank gelakt hardhout (nrs. 31 t/m 35). In plaats van een aardig hekje om het plantsoen zien we er nu dagelijks een ring van auto's, terwijl toch op nog geen 100 meter afstand een parkeergarage ter beschikking staat.

Ondanks deze verschijnselen en de overheersende nieuwbouw op het Stationsplein, die als

een aanstormende reus dit knusse stukje Haarlem onder de voet dreigt te lopen (afb. 22), is de kwaliteit van het park van zodanige aard dat bescherming van het gehele ensemble niet alleen nog zinvol is, maar zelfs dringend noodzakelijk kan worden geacht.

SUMMARY

As an experiment, a small-scale historical study of the Ripperda Park area of the city of Haarlem was performed as part of the inventory of relatively recent architecture (1850-1940) by the municipal department for monument preservation. The origins of the project were investigated, as well as the architects and those who commissioned their work, the construction data, and the original appearance of the area as indicated by the designs and old photographs. At the same time, the present situation was recorded by photography and written notes. This pilot inventory was expected to provide indications for the main inventory of the relatively recent architecture in the centre of Haarlem and the adjacent areas. The information yielded by such studies can provide a survey of the architects who worked in one city as well as invaluable construction data and an impression of not only the original appearance of the buildings but also the current movements in the field of architecture and the places where representatives work occurs.

During the 1870s, three then peripheral areas: the Kenau Park, the Ripperda Park, and the Bolwerk (= ramparts) around Haarlem were used for the construction of houses for prosperous buyers, many of them residents of other

places outside Haarlem. The primary intention of the municipal authorities was to make Haarlem attractive to such individuals. In all probability the Ripperda Park project was designed after the example of the English crescents, an attempt being made to achieve unity between environment and architecture. The final design (Fig. 4) consisted of two concave rows of attached houses (Nos. 11-12 and 14-24), a virtually straight-sided rectangle of attached houses (Nos. 31-45), and a number of detached houses, the ground-plan forming a triangle with roughly equal sides around a central green. Only two architects and one builder supplied designs, which gave a homogeneous ensemble.

The Ripperda Park project can be seen as a middle-class counterpart of the more elegant Kenau Park and the fashionable buildings on the Bolwerk, and has resisted the onslaughts of weather and other forces more successfully. The large buildings in the Kenau Park have been converted into offices and business premises, and the mansions on the Bolwerk were even more strongly affected by the construction of the railway and, later, of a highway on which traffic became very heavy. Ripperda Park, to the contrary, still has the same intimate and exclusive character that it had a century ago.

BOEKBESPREKING

Verleden land en de popularisering van de archeologie

- J. H. F. Bloemers, L. P. Louwe Kooijmans, H. Sarfatij, *Verleden Land — Archeologische opgravingen in Nederland*, Amsterdam 1981.
R. Borman, *Oude beschavingen van de Lage Landen*, Amsterdam/Brussel 1980.
R. H. J. Klok, *Archeologisch Reisboek voor Nederland*, 2e druk, Haarlem 1981.
R. H. J. Klok/F. Brenders, *Reisboek voor Romeins Nederland en België*, Haarlem/Antwerpen 1981.
H. D. Schneider ed., *Rijksmuseum van Oudheden*, Nederlandse Musea VI, Haarlem 1981.

Archeologie is een wetenschap, die sterk tot de verbeelding spreekt. Cerams „Goden en Geleerden” prijkt nog steeds — nu in pocketeditie — op de boekenplank van menige jongens- en meisjeskamer, soms naast een luchtiger werkje met een titel als „Het Avontuur van de Archeologie”. Wie als archeoloog regelmatig met „het publiek” (meestal in de gedaante van een journalist of een scholier die een werkstuk moet maken) in contact komt, merkt het romantisch waas op, dat over zijn beroep hangt. Het publiek ziet de archeoloog nog steeds als goudzoeker of schatgraver, wiens beroepseer en streven gelegen is in het doen van „mooie” en als het even kan ook kostbare vondsten. Over gebrek aan belangstelling voor zijn werk heeft de archeoloog zelden of nooit te klagen. Zeker waar de archeoloog voor een belangrijk deel van zijn vondstmeldingen afhankelijk is van de goodwill van het publiek, is deze belangstelling niet onwelkom. De publieke belangstelling kan ook als drukmiddel fungeren om archeologische belangen veilig te stellen. Wanneer de plaatselijke pers vol staat van het archeologisch belang van een terrein, kan men het zich niet zo gemakkelijk permitteren om de bouwput zonder enig onderzoek met beton vol te storten. Een uitzonderlijk voorbeeld van het effect van de publieke belangstelling is de inzamelingsactie die enige jaren geleden plaats vond ten behoeve van de „redding” van de in Zwammerdam gevonden romeinse schepen.

De interesse in de archeologie opent voor uitgevers een markt en biedt aan archeologen de mogelijkheid om een groot publiek informatie te verschaffen, waardoor misverstanden uit de weg geruimd kunnen worden. Misverstanden van romantische aard, maar ook negatieve misvattingen als het idee dat archeologen bouwwerken stil willen leggen en dat ze altijd en overal maar willen graven. Goede voorlichting werkt als goedgerichte reclame en leidt tot meer begrip voor het werk van de archeoloog. Dat is in een tijd dat er een voortdurende strijd gevoerd moet worden om de vernietiging van ons bodemarchief tegen te gaan of op zijn minst voor te blijven, geen overbodige zaak.

Daarnaast kan men het toegankelijk maken van onderzoeksresultaten beschouwen als de maatschappelijke plicht van elke wetenschapper, wiens oude recht om zich in een ivoren toren terug te trekken, allang achterhaald is. Schrijven voor een groot publiek is echter niet gemakkelijk. Te vaak is popularisering in de historische wetenschappen gelijkgesteld met een oppervlakkige benadering of zelfs met een romantisering van de geschiedenis. Wie echter als wetenschapper het schrijven voor een groot publiek serieus neemt, wordt gedwongen de essentie van zijn vakkennis duidelijk en gemakkelijk leesbaar te formuleren, waarbij vakjargon vermeden of uitgelegd moet worden. Een gelukkige ondersteuning bij deze zware opgave is de moderne grafische techniek. Bij een uitgave voor een groot publiek met een hoge oplage kan een boek qua lay-out en kleurillustraties verzorgd worden op een wijze die voor een standaardwetenschappelijke publikatie ondenkbaar is. Het adagium „veel plaatjes, pakkende opmaak, korte en duidelijke tekst” leidt ertoe dat het geheel tenminste gelezen en begrepen wordt. Een duidelijk voorbeeld van de inbedding van de wetenschap in de informatie-industrie geven recent verschenen encyclopedieën als die van Summa en Spectrum.

Nadat uitgeverij Fibula-Van Dishoeck in de afgelopen jaren het pad had gebaand met betrekkelijk sobere, doch goed verzorgde archeologische uitgaven van hoog wetenschappelijk ni-

veau, gericht op een breed, doch niet massaal publiek, (voorbeelden: Clason, Jacht en Vee-teelt; van Es, de Romeinen in Nederland; Klok, Archeologisch Reisboek; Opgravingen in Amsterdam, door een kollektief van Amsterdamse auteurs; en uiteraard de Fibula-serie met diverse evergreens als Butlers Nederland in de Bronstijd) is in september 1981 het als Boek van de Maand verschenen „Verleden Land” als een bom op de Nederlandse markt geworpen en daar ook ingeslagen.

Het is een boek dat alles slaat wat eerder op dit gebied was verschenen. Door zijn grote wetenschappelijke kwaliteit en door zijn toegankelijkheid voor een groot publiek - als Boek van de Maand bij voorbaat een bestseller met een oplage van 96.000 exemplaren - is Verleden Land een schoolvoorbeeld van goede popularisering van de archeologie. De vormgeving is een lust voor het oog. Uiterst knap zijn tekstblokken, foto's (vrijwel alle in kleur), rekonstruktietekeningen, kaartjes, tabellen en schema's met onderschriften, tot een pakkend en overzichtelijk geheel gekomponereerd. De illustraties bij de diverse hoofdstukken zijn in kleur op elkaar afgestemd, wat een zintuigelijk plezierige gewaarwording is en leesbaarheid voorkomt. De foto's vertellen hun eigen verhaal en zijn boven het niveau van tekstillustraties verheven. De schema's zijn zeer verhelderend. Eén fout heb ik slechts kunnen ontdekken: in het schema op pag. 32 zijn de kolommen met de C14- en de historische dateringen verwisseld. Onterecht vind ik het *niet* toedenken van een edukatieve taak aan de gemeentelijke archeoloog op pag. 12.

De opzet van het boek is even eenvoudig als doeltreffend. Als raamwerk zijn, na enige inleidende hoofdstukken, 39 hoogtepunten gekozen van het archeologisch onderzoek in Nederland. De meeste van deze onderzoeken zijn zeer recent en vaak nog niet of nauwelijks gepubliceerd. Dat maakt het boek ook zo waardevol voor de vakwereld. De meeste opgravingen worden immers pas na jaren gepubliceerd. Elk hoofdstuk gaat uit van een bijzonder onderwerp, in de regel een baanbrekende opgraving, waarna het thema veralgemeniseerd wordt. Het hoogtepunt wordt geplaatst in het licht van zijn tijd. Het onderzoek te Bergschenhoek komt in de schijnwerper te staan en daarna flitsten spotjes aan op een overzicht van West-Nederland in de steentijd. Evenzo met de graven van Esch en het grafritueel in romeinse tijd, Baarland en het

kasteel in de middeleeuwse archeologie, enzovoort. Het geheel doet denken aan een flitsende audio-visuele diaprojectie met meer projectoren, waarbij het scherm soms één groot beeld laat zien, soms verdeeld is in reeksen plaatjes.

Nadelen van het systeem zijn dat toch weer de aandacht in eerste instantie wordt gevestigd op de „topics”, de geopende kluizen van de schatkamer van het verleden, wat naar mijn mening een de werkelijkheid vertekend beeld is, en dat de rode draad van de geschiedenis in zoveel stukjes wordt gehakt, dat het zicht op het doorlopen van de lijn bemoeilijkt wordt. Daar staat tegenover dat een andere opzet het boek veel saaier had gemaakt. Bovendien krijgt een lezer die meer doet dan het boek doornemen als een verzameling cursiefjes, het totaalbeeld toch wel voor ogen. Een goede vondst is de streekwijzer aan het einde van Verleden Land. Dit appelleert aan de duidelijke behoefte om in eigen omgeving archeologische monumenten te bezoeken.

Hoe duidelijk die behoefte is blijkt uit het feit dat van het Archeologisch Reisboek voor Nederland van de hand van R. Klok inmiddels een tweede druk verschenen is, terwijl tevens een Reisboek voor Romeins Nederland en België, geschreven door Klok en F. Brenders, het licht heeft gezien. Beide boeken zijn volgens dezelfde formule opgezet. Per provincie worden een aantal monumenten beschreven. Aangegeven wordt waar de monumenten liggen, hoe men er komen moet, wat er te zien is, wat voor onderzoek er uitgevoerd is en wat de resultaten daarvan waren. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een literatuuroppgave en een verwijzing naar vergelijkbare monumenten in de naaste omgeving en elders. Slechts één geheim ontbreekt aan het succes van deze formule: een goede bindtechniek. Wie met het Reisboek regelmatig het veld in gaat, heeft binnen de kortste keren een verzameling losse blaadjes, wapperend in de wind, in de hand.

Door Verleden Land is een ander overzicht van de archeologie in de schaduw komen te staan: het in 1980 verschenen „Oude beschavingen van de Lage Landen” door Ruud Borman. Dit boek is traditioneel van opzet: een overzicht als een documentaire film met brede overzichten, af en toe inzoomend op een detail. De grote lijn prevaleert. De vondsten en de afbeeldingen fungeren als van de tekst afhankelijke illustraties. Hoewel het in een vlotte stijl geschreven is en goed geïllustreerd is, is het min-

BOEKBESPREKING

der goed toegankelijk dan Verleden Land. Toch had het boek een beter lot verdiend dan zo kort voor Verleden Land te verschijnen, want het is in zijn genre niet slecht. Het wetenschappelijk potentieel van Borman, die de middeleeuwen trouwens niet behandelt, legt het uiteraard af tegen dat van Bloemers, Louwe Kooijmans en Sarfatij tezamen. Zijn tekst is voornamelijk een compilatie van bestaande literatuur. Het schrijven van een goede samenvatting is echter ook een kunst en daarin heeft Borman zeker niet gefaald. Storend is alleen het in bibliografische zin zonder meer knullige literatuuroverzicht.

Aan dit overzicht van recente archeologische literatuur kan tenslotte nog worden toegevoegd de vermelding van een plaatwerk over de verzameling van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Na een inleiding over de geschiedenis van het museum volgt een fraai gefotografeerd overzicht van de topstukken van de kollektie, voorzien van een toelichting in het Nederlands en Engels.

Henk Stoepker

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

LIMBURG

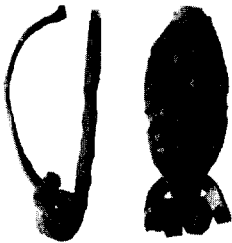
Belfeld

Bij het documenteren van vondsten uit de collectie van de amateur-archeologen L. Buskens en H. Houwen uit Belfeld is in het begin van dit jaar een bijzonder interessante Romeinse nederzetting bekend geworden. Deze ligt op het Witveld te Belfeld, aan (en onder) de spoorlijn Venlo-Roermond, en heeft bij verschillende gelegenheden vondsten opgeleverd. Mede dank zij een inventarisatieproject van de Heemkundevereniging Maas en Swalmdal (W. Luijs) kon de gecompliceerde ontdekkingsgeschiedenis van de vindplaats worden gereconstrueerd. De eerste vondsten zijn gedaan rond het midden van de vorige eeuw en via de collectie van de op archeologisch gebied zeer actieve mgr. Caspar Franssen uit Tegelen terechtgekomen in de Kon. Musea van Kunst en Geschiedenis te Brussel. Vervolgens werden in 1944, bij gedwongen graafwerkzaamheden voor de bezetter, resten van muurwerk aangetroffen waarvan door pastoor Th. W. J. Driessen (*Geschiedenis van de Urbanusparochie te Belfeld*, Belfeld 1971, 14) al werd vermoed dat ze Romeins zouden zijn. De vondsten die toen werden gedaan, zijn intussen helaas verloren gegaan. In 1963 is opnieuw materiaal gevonden bij het bouwrijp maken van een deel van het terrein voor de huidige fabriek van Egidius Janssen. Deze vondsten zijn via de verzameling van burgemeester Van Rijckevorsel terechtgekomen in de collectie L. Buskens. Deze heeft tenslotte ook in 1978, bij nieuwe bouwactiviteiten, nog materiaal verzameld.

De vondsten uit 1963 en 1978 bevatten nogal wat aardewerk, waaronder terra sigillata, geverniste, glad- en ruwwandige stukken en enkele fragmenten terra nigra. De datering loopt van het einde van de 1ste tot het midden van de 3de eeuw. Als bijzondere vondsten verdienen vermelding een bronzen draadfibula met versierde bandvormige beugel (afb. 1) (H. J. H. van Buchem, *De fibulae van Nijmegen*, Nijmegen 1941, pl. XIII, 6-21) en de rand van een wrijfschaal (Stuart 149) met een moeilijk leesbaar stempel (afb. 2). Daarnaast heeft de vindplaats een groot aantal bouwfragmenten opgeleverd, waaronder brokken kwartsitische zandsteen en veel baksteenpuin. Een fragment van een tegula bleek voorzien te zijn van een rond, hoogst waarschijnlijk militair stempel (afb. 3). Gezien de betrekkelijke zeldzaamheid van militaire dakpanstempels langs de Maas is dit een zeer uitzonderlijke vondst, die nog extra reliëf krijgt wanneer daarbij de vondsten van mgr. Franssen worden betrokken. In de geschreven catalogus van diens collectie worden onder meer drie Romeinse dakpannen genoemd, waarvan twee met een stempel L(egio) I M(inervia) P(ia) F(idelis)! Dank zij een mededeling over de vondstomstandigheden: 'une villa Romaine à Belfeld, malheureusement le moyen se trouve sous le chemin de fer' is er geen enkele twijfel dat het hier om hetzelfde terrein gaat.

Bij een bezoek (door W. Luijs) aan het museum in Brussel, bleken deze dakpannen helaas onvindbaar.

Aangezien nu vaststaat dat op het Witveld in Belfeld een Romeins stenen gebouw heeft

Afb. 1. Bronzen draadfibula met bandvormige beugel. Schaal 1:1.

Afb. 2. Randfragment van een wrijfschaal met stempel. Schaal 1:1.

Afb. 3. Fragment van een tegula met een gedeelte van een rond reliëfstempel. Schaal 1:1.

gestaan waarin militaire dakpannen gebruikt zijn, ligt het voor de hand te denken aan een statio beneficiariorum consularis (zie J. E. Bogaers, „Ruraemundensia”, *Berichten ROB*, 12-13, 1962-63, vooral 75-84), een soort marechaussee-post, gelegen aan de Romeinse weg langs de oostelijke Maasoever. Dergelijke posten hebben vermoedelijk op meer plaatsen in Limburg gelegen: in het vlak bij Belfeld gelegen Tegelen (Bogaers 1962-63, 80-82), in Lottum (J. E. Bogaers/C. B. Rüger, *Der Niedergermanische Limes*, Köln 1974, 88-89), Melenborg bij Haalen (Bogaers 1962-63, 72-73 en 75 en *Nieuwsbulletin KNOB*, 1965, 74-76) en in Heerlen (Bogaers/Rüger 1974, 173-175).

R. O. B., Amersfoort (W. J. H. Willems)

Tot de bovenvermelde vondsten behoren:

1 (afb. 2): Fragment van een grijsachtige/lichtbruine wrijfschaal met horizontale rand (diam. ca. 32 cm). Aan de buitenzijde is in

de rand en parallel daarmee een rechthoekig stempel met reliëfletters ingedrukt, dat aan drie zijden begrensd is door een soort tandlijst. De inscriptie levert enige moeilijkheden op: ND(of o?)-L(?)C.(?), eventueel retrograde of ondersteboven te lezen....

Voor zover zulks valt na te gaan, is een identiek stempel tot nu toe enkel bekend uit Echternel-Medel; dit exemplaar is in 1968 ten noorden van huis Medel gevonden door mevrouw Ch. H. Delfin-van Mourik Broekman te Elst (U.).

2 (afb. 3): Fragment van een platte dakpan of tegula met gedeelte van een reliëfstempel in de vorm van een cirkel met daarin een uit cirkelbogen samengestelde zesbladige bloem of zespuntige ster. In de zes cirkelbogen die de grote cirkel aan de binnenzijde begrensd hebben, waren eens letters van een inscriptie te lezen, waarvan naar het schijnt alleen maar een L — gedeeltelijk — bewaard is gebleven.

Ofschoon dit stuk uniek lijkt te zijn, betreft het hoogst waarschijnlijk een stempel van de L[EG(io) xxx v(lpia) v(ictrix)], die vanaf omstreeks 120 na Chr. in de vesting Vetera II bij Xanten gestationeerd is geweest. Vgl. CIL XIII/6 12391, 3 en W. Piepers in: *Rheinische Ausgrabungen 3*, Düsseldorf 1968, 311 (Bild 35, 9) en 312, 50 (beide uit Krefeld-Gellep); Piepers vermoedt dat het door hem gepubliceerde stuk betrekking heeft op een afdeling hulptroepen, een c[OH(ors) --- P(ia)] F(idelis), maar de inscriptie is heel goed in verband te brengen met de [L]EG(io) [xxx v.v.]. Zie verder ook P. Steiner, *Xanten, Sammlung des Niederrheinischen Altertums-Vereins*, Frankfurt a. M. 1911, 62 en Taf. XXIV: 145 = CIL XIII/6 12393, 47; J. E. Bogaers, *Nieuwsbulletin KNOB*, 1967, 26 (een dergelijk stempel uit Deventer, Stromarkt, 1966).

Instituut O. G. A., Nijmegen (J. E. Bogaers)

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEID- KUNDIGE BOND

Instructies voor auteurs

Manuscripten van bijdragen bestemd voor opname in het Bulletin KNOB moeten worden gestuurd naar Bureau KNOB, St. Antoniesbree-straat 69, 1011 HB Amsterdam. Tel. 020-277706.

Ontvangst van een manuscript wordt zo spoedig mogelijk bevestigd. Alvorens tot plaatsing wordt besloten vindt een bespreking van het toegezonden manuscript plaats in een redactievergadering.

De auteur kan worden verzocht wijzigingen aan te brengen in het ingezonden manuscript of en illustraties. Indien van een manuscript impliceert dat de auteur(s) toestemming geeft tot publicatie indien het door de redactie wordt aanvaard. Door het indienen van een manuscript geeft de auteur tevens te kennen dat een stuk met globaal dezelfde inhoud niet reeds eerder is of wordt gepubliceerd.

Manuscripten dienen, vergezeld van een kort curriculum vitae van de auteur en een keuze-opgave uit vroegere publicaties, in tweevoud, waaronder het originele getypte exemplaar, te worden ingediend teneinde een snellere en betere beoordeling te bevorderen. De tekst moet getypt zijn met een dubbele spatie aan één kant van genummerd ongelinieerd papier, waarbij aan de linkerkant een kantlijn van tenminste 4 cm wordt aangehouden.

De auteur dient steeds zelf een derde exemplaar van het manuscript te behouden.

De liefst heldere en zo kort mogelijke tekst moet logisch zijn ingedeeld in hoofdstukken en paragrafen met een eigen ondertiteling. Een intern rapport of voorlopig verslag is meestal niet zonder meer geschikt voor publicatie.

Een manuscript dat is bestemd als artikel te worden gepubliceerd, dient vergezeld te gaan van een samenvatting van niet meer dan 200 woorden, die vertaald in het Engels, aan niet Nederlandse lezers een goede indruk moet kunnen geven van de inhoud van het artikel. Voor kortere bijdragen is geen samenvatting vereist.

Noten, literatuuropgaven en onderschriften voor afbeeldingen dienen op aparte vellen te worden getypt.

De auteur dient in de tekst te verwijzen naar de afbeeldingen. Er wordt naar gestreefd de afbeeldingen zo dicht mogelijk te plaatsen bij de eerste verwijzing in de tekst. Indien de auteur een andere plaatsing wenst, moet dit in de kantlijn worden aangegeven.

De onderschriften bij de afbeeldingen moeten zelfstandig zijn en mogen niet naar de tekst verwijzen.

Illustraties mogen in enkelvoud worden ingediend. Wanneer echter cijfers of letters in fotografisch materiaal moeten worden opgenomen, dienen deze op een tweede exemplaar te worden aangegeven of anders op een transparant over de foto. Vermeld moet worden wie het auteursrecht bezit van de illustraties en of een vergoeding aan de houder van het auteursrecht al of niet vereist is.

Tekeningen dienen liefst in duplo: origineel en blauwdruk of copie, te worden ingediend. Letters en cijfers moeten zodanig gedimensioneerd zijn dat een goede leesbaarheid blijft behouden bij de gewenste verkleining. Indien geen originelen kun-

nen worden ingeleverd kunnen ook contrastrijke, harde blauwdrukken op helder papier worden gezegd; een optimaal resultaat kan dan echter niet worden gegarandeerd. Arceringen e.d. verdienen de voorkeur boven halftonen in tekeningen. Wanneer halftonen voorkomen kan geen lijncliché worden gemaakt en vallen de cliché's minder scherp uit.

Indien de auteur wensen heeft ten aanzien van de verkleiningsmaatstaf dienen deze te worden aangegeven; er zal dan zoveel mogelijk rekening mee worden gehouden. Uitslaande bladzijden kunnen niet worden opgenomen in het Bulletin KNOB.

Illustratiemateriaal wordt na publicatie van het manuscript aan de eerstgenoemde auteur getourneerd; manuscripten niet.

Literatuuropgaven dienen zo compleet mogelijk te zijn en de stijl van het Bulletin KNOB te volgen. Daarbij dient minstens de informatie van de volgende voorbeelden aanwezig te zijn:

Artikel: ² R. Meischke, „Zwolle stadsplan en bouw-
bouw”, *Bulletin KNOB*, 73 (1974), 61-69.

Boek: ¹⁴ Chr. van Welsenens, *Nederland zal ons
een zorg zijn*, Bosch & Keuning, Baarn 1974.

Noten bevatten liefst informatie die de tekst onnodig lang of zwaar zou maken. Noten moeten eveneens doorlopend genummerd worden. Deze nummers worden in de tekst superieur gezet.

De eerstgenoemde auteur ontvangt één strokenproef, alsmede proefdrukken van fotografische illustraties met bijbehorende onderschriften. De gecorrigeerde proef moet binnen drie dagen worden getourneerd. Een tweede proef van het opgemaakte zetsel wordt, tenzij op uitdrukkelijk verzoek, niet aan de auteur gezonden. Proeven zijn bedoeld voor correctie, niet voor herschrijven. Overmatige auteurscorrecties worden in rekening gebracht.

Bij de strokenproef ontvangt de eerstgenoemde auteur tevens een bestelformulier voor overdrukken. Per artikel of bijdrage worden 20 overdrukken gratis verstrekt aan de eerstgenoemde auteur. Bij meerdere auteurs dienen deze onderling te worden verdeeld. Extra overdrukken worden berekend à f 0,15 per pagina.

Het auteurshonorarium bedraagt f 10,— per pagina gezette tekst; de ruimte ingenomen door illustraties telt bij de berekening niet mee. Bij meerdere auteurs dient het honorarium te worden verdeeld.

Kortere bijdragen zullen in het algemeen sneller kunnen worden opgenomen dan artikelen.

Een goede en nauwkeurige verzorging van het manuscript vergemakkelijkt de redactionele behandeling en bespoedigt derhalve de publicatie.

Bij manuscripten in het Nederlands gesteld, dienen de richtlijnen van het zgn. „Groene boekje” (woordenlijst van de Nederlandse taal) te worden aangehouden en de „voorkeurspelling” dient te worden gehanteerd.

Manuscripten in andere talen kunnen in principe ook worden opgenomen.

De opvattingen verwoord in de bijdragen, opgenomen in het Bulletin KNOB, zijn uitsluitend voor de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Copyright © Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1982